निर्लूनलीलोपवनामपश्यद्दुःसंचरीभूतविमानमार्गाम् ।
विध्वस्तसौधप्रचयां कुमारो विश्वैकसाराममरावतीं सः ॥ ३५ ॥

निर्लूनेति ॥ स कुमारः कार्तिकेयः निर्लूनानि कर्तितानि लीलायाः क्रीडाया उपवनानि यस्याम् । तथा दुःखेन संचरः संचारो येषु तथाभूता विमानमार्गा विमानसंचारपथा यस्याम् । तथा विध्वस्ताः खण्डिताः । स्फोटिता इति यावत् । सौधप्रचया राजसदनसमूहा यस्याम् ॥ "सौधोऽस्त्री राजसदनम्" इत्यमरः ॥ तथा विश्वस्मिन्नेकैव सारां तत्त्वभूतांताममरावतीमिन्द्रपुरीमपश्यत् ॥ "नगरी त्वमरावती" इत्यमरः ॥

गतश्रियं वैरिवराभिभूतां दशां सुदीनामभितो दधानाम् ।
नारीमवीरामिव तामवेक्ष्य स बाढमन्तः करुणापरोऽभूत् ॥ ३६ ॥

गतश्रियमिति ॥ स कुमारः वैरिवरेण तारकेणाभिभूतां पूर्वोक्तविधिना पराभूताम् । पराभवोऽत्र विध्वंसनक्रियानुकूलो व्यापारो ग्राह्यः । अत एव गतश्रियं भ्रष्टशोभाम् । अत एव सुतरां दीनां कृपणाम् । अनुकम्प्यामिति यावत् ॥ दशामवस्थामभितो दधानाम् । अत एवावीरां नपुंसकभर्तृकां नारीमिव स्थितां ताममरावतीमवेक्ष्यान्तर्मनसि बाढं बहु यथातथा करुणायां पर आसक्तोऽभूत् ॥

दुश्चेष्टिते देवरिपौ सरोषस्तस्याविषण्णः समराय चोत्कः ।
तथाविधां तां स विवेश पश्यन्सुरैः सुराधीश्वरराजधानीम् ॥ ३७ ॥

दुश्चेष्टित इति ॥ दुश्चेष्टिते दुष्कर्मणि देवरिपौ तारके विषये सरोषः सक्रोधः । तथा तस्य तत्कर्तृकाय समराय समरं युद्धं कर्तुमुत्कश्च तथाविषण्णोऽनलसः स कुमारः । तथाविधां पूर्वोक्तप्रकारां तां सुराधीश्वरस्येन्द्रस्य राजधानीं पुरीं पश्यन्सन् । विवेश । तदन्तरिति शेषः ॥

दैतेयदन्त्यावलिदन्तघातैः क्षुण्णान्तराः स्फाटिकहर्म्यपङ्क्तीः ।
महाहिनिर्मोकपिनद्धजालाः स वीक्ष्य तस्यां विषसाद सद्यः ३८

दैतेयेति ॥ दैतेयानां दैत्यानां दन्त्यावलिर्गजावलिस्तस्यास्तत्कर्तृका ये दन्त-

---

१ असंचरी. २ सौख्यप्रचयाम्. ३ प्रमृष्टविश्वैकसाराम्; प्रमृष्टविश्वीकसाराम्; प्रमृष्टशास्त्वेकसाराम्. ४ गर्भश्रियम्. ५ वैरिपराभिभूताम्. ६ स गाढम्; सबाष्पम्. ७ तस्या विषण्णः. ८ च. ९ दैत्येन्द्रदन्तावल; दैतेयदन्तावल. १० क्षुण्णान्तर. ११ संवीक्ष्य.

घातम रदनताडितानि तैः क्षुण्णान्तराः क्षोदितमध्या अत एव महाहीनां महासर्पाणां निर्मोकाः कञ्चुकाः ॥ " समौ कञ्चुकनिर्मोकौ " इत्यमरः ॥ तैः पिनद्धानि जालानि सौधजालानि यासु ताः स्फाटिकहर्म्यपङ्क्तीः स्फाटिकनिर्मितसौधनिचयान्वीक्ष्य स मद्यो तस्यां विषसाद । खिद्यति स्मेत्यर्थः ॥ " मद्यः सपदि तत्क्षणे " इत्यमरः ॥

अथ युग्मेनाह—

उत्कीर्णचामीकरपङ्कजानां दिग्दन्तिदानद्रवदूषितानाम् ।
हिरण्यहंसव्रजवर्जितानां विदीर्णवैदूर्यमहाशिलानाम् ॥ ३९ ॥
आविर्भवद्बालतृणाञ्चितानां तदीयलीलागृहदीर्घिकाणाम् ।
स दुर्दशां वीक्ष्य विरोधिजातां विषादवैलक्ष्यभरं बभार ॥ ४० ॥

उत्कीर्णेति । आविर्भवदिति च ॥ स कुमारः । उत्कीर्णान्युत्खनितानि चामीकरस्य सुवर्णस्य पङ्कजानि कमलानि यासाम् । उत्खानितसुवर्णकमलानामित्यर्थः । तथा दिग्दन्तिनामैरावतादीनां दानाः खण्डनाः । तज्जेतारस्तारकगजाः ॥ कर्तरि ल्युट् ॥ तेषां द्रवो मदजलं तेन दूषितानां म्लानीकृतानाम् । तारककुम्भीन्द्रमदकलुषीकृतजलानामित्यर्थः । हिरण्यप्रचुरा ये हंसास्तेषां व्रजेन वर्जितानां रहितानाम् । दैत्योपद्रवादिति भावः । तथा विदीर्णाः स्फोटिता वैदूर्याणां रत्नविशेषाणां महत्यः शिला यासाम् । तथाविर्भवन्त्युदयमानानि यानि बालतृणानि शष्पाणि तैरञ्चितानां व्याप्तानाम् । तदीया इन्द्रस्य या लीलार्थं गृहदीर्घिका गृहवापिकास्तासां संबन्धिनीम् । विरोधिभ्योऽरिभ्यो जातां दुर्दशां दुष्टावस्थां वीक्ष्य विषादवैलक्ष्ययोः खेदलज्जयोर्भरम् । वहद्यो विषादलज्जे इत्यर्थः । बभार । दुर्दशादर्शनजनितकरुणाबीजं दुःखं मयि सत्यपि सुदुर्दशेति लज्जाहेतुरित्यर्थः ॥

तद्दन्तिदन्तक्षतहेमभित्ति सुतन्तुजालाकुलरत्नजालम् ।
निन्ये सुरेन्द्रेण पुरोगतेन स वैजयन्ताभिधमात्मसौधम् ॥ ४१ ॥

तद्दन्तीति ॥ स कुमारः । सुरेन्द्रेणेन्द्रेण पुरोगतेनाग्रण्या सता तस्य तारकस्य दन्तिनां गजानां दन्तैः क्षताः क्षुण्णा हैम्यो भित्तयः कुड्यानि यस्मिन्यस्य वा । सुतन्तवो लूतानां शोभनानि सूत्राणि तेषां जालेनाकुलं व्याकुलं रत्नजालं रत्नसमूहो यस्मिन् । तथा वैजयन्ताभिधं वैजयन्तसंज्ञकम् ॥ " स्यात्प्रासादो वैजयन्तः " इत्यमरः ॥ आत्मसौधं स्वराजसदनं निन्ये प्रापितः ॥ कर्मणि लिट् ॥

१ तदीय. २ तृणावृतानाम्. ३ सुदुर्दशाम्. ४ विरोधिजां ताम्. ५ हेमभित्तिम्; गेहभित्ति.

निर्दिष्टवर्त्मा विबुधेश्वरेण सुरैः समग्रैरनुगम्यमानः ।
स प्राविशत्तं विविधाश्मरश्मिच्छिन्नेन सोपानपथेन सौधम् ॥४२

निर्दिष्टेति ॥ स कुमारः । विबुधेश्वरेणेन्द्रेण ॥ कर्त्रा ॥ निर्दिष्टवर्त्मेतो गमनं विधेयमित्युक्तिपूर्वकप्रदर्शितमार्गः । तथा समग्रैः सुरैर्देवैरनुगम्यमानोऽनुस्रियमाणः सन । विविधा अनेकवर्णा येऽश्मानो रत्नानि तेषां रश्मिभिः किरणैश्छिन्नेन भिन्नेन । रहितेनेति यावत् । तारकक्रतसोपानखचितरत्नोत्पाटनादिति भावः । सोपानपथेनारोहणमार्गेण ॥ " आरोहणं स्यात्सोपानम् " इत्यमरः ॥ तं सौधं प्राविशत् ॥

निसर्गकल्पद्रुमतोरणं तं स पारिजातप्रसवस्रगाढ्यम् ।
दिव्यैः कृतस्वस्त्ययनं मुनीन्द्रैरन्तःप्रविष्टप्रमदं प्रपेदे ॥ ४३ ॥

निसर्गेति ॥ स कुमारः । निसर्गेण स्वभावेन । अनायासेनेति यावत् ॥ निसर्गः शीलसर्गयोः " इति विश्वः ॥ कल्पद्रुमा एव तोरणानि यत्र । तथा पारिजातस्य देववृक्षविशेषस्य प्रसवानां पत्रपुष्पाणां स्रजा माल्याढ्यं युक्तम् । पूजनार्थमनेकपत्रपुष्पसहितमित्यर्थः । तथा दिव्यैः स्वर्गीयैर्मुनीन्द्रैः कश्यपादिभिः कृतस्वस्त्ययनं विहितस्वस्तिवाचनम् । तथान्तः प्रविष्टा मध्यं प्रविश्य स्थिताः प्रमदाः स्त्रियो यत्र तं सौधं प्रपेदे प्राप ॥

पादौ महर्षेः किल कश्यपस्य कुलादिवृद्धस्य सुरासुराणाम् ।
प्रदक्षिणीकृत्य कृताञ्जलिः सन्षड्भिः शिरोभिः स नतैर्ववन्दे ४४

पादाविति ॥ स कुमारः । सुरासुराणां देवदैत्यानां कुल आदिवृद्धस्य कश्यपस्य महर्षेः पादौ चरणौ ॥ कर्मभूतौ ॥ प्रदक्षिणीकृत्य कृताञ्जलिः सन् । नतैः षड्भिः शिरोभिर्ववन्दे नमश्चक्रे । किलेत्यैतिह्ये ॥

स देवमातुर्जगदेकवन्द्यौ पादौ तथैव प्रणनाम कामम् ।
मुनेः कलत्रस्य च तस्य भक्त्या प्रह्वीभवञ्शैलसुतातनूजः ॥४५॥

स इति ॥ स शैलसुतातनूजः पार्वतीनन्दनो भक्त्या निमित्तेन प्रह्वीभवन्नम्रीभवन्सन् । मुनेश्च तस्य कलत्रस्य पत्न्याश्च देवानां मातुर्जनन्या अदितेः । जगत

---

१ तद्विविधाश्मरश्मिच्छन्नेन; तं विविधेन रत्नाच्छन्नेन. २ तोरणाङ्कम्; तोरणान्तम्. ३ सुपारिजात. ४ स्रजाढ्यम्. ५ कृतस्वस्त्ययनः. ६ कुमारः; प्रविश्य. ७ सः. ८ विनतैः.

एकवन्द्यौ केवलनमस्करणीयौ पादौ तथैव मुनिनमस्कारप्रकारेणैव कामं यथायोग्यं प्रणनाम नमश्चक्रे ॥

स कश्यपः सा जननी सुराणां तमेधयामासतुराशिषा द्वौ ।
तया यया नैकजगज्जिगीषुं जेता मृधे तारकमुग्रवीर्यम् ॥४६॥

स इति ॥ स कश्यपो मुनिः, सा सुराणां जनन्यदितिः, एतौ द्वौ तं कुमारं तयाशिषाशीर्वादेनैधयामासतुर्वर्धयतः स्म । यथाशिषा निमित्तेनोग्रवीर्यमत एव नैकजगन्त्यनेकजगन्ति । त्रीणि जगन्तीत्यर्थः । जिगीषुं जेतुमिच्छुम् ॥ " न लोक–" इति षष्ठीनिषेधः ॥ तारकं दैत्यं मृधे संगरे जेता । जेष्यतीत्यर्थः ॥ कर्तरि लुट् ॥

स्वदर्शनार्थं समुपेयुषीणां सुदेवतानामदितिश्रितानाम् ।
पादौ ववन्दे पतिदेवतास्तमाशीर्वचोभिः पुनरभ्यनन्दन् ॥४७॥

स्वेति ॥ स कुमारः । स्वदर्शनार्थं स्वावलोकनार्थं समुपेयुषीणां प्राप्तवतीनाम् । तथादितिं देवमातरं श्रितानाम् । देवमात्राश्रयेण जीवन्तीनामित्यर्थः । शोभनाः सौभाग्यवत्यो या देवतास्तासां पादौ चरणौ ववन्दे प्रणनाम । अथ च पतिरेव देवता यासां ताः पतिव्रतास्ता देवतास्त्वाशीर्वचोभिः " त्वं जय " इत्यादिभिः पुनस्तं कुमारमभ्यनन्दन् । अस्तुवन्नित्यर्थः ॥

पुलोमपुत्रीं विबुधाधिभर्तुस्ततः शचीं नाम कलत्रमेषः ।
नमश्चकार स्मरशत्रुसूनुस्तमाशिषा सा समुपाचरच्च ॥ ४८ ॥

पुलोमपुत्रीमिति ॥ ततोऽनन्तरम् ॥ नामेति योग्यताप्रतिपादकमव्ययम् । अव्ययानामनेकार्थत्वात् ॥ ततश्च प्रणामकर्तृत्वयोग्य इत्यर्थः । न च पुलोमपुत्र्या एव प्रणामार्हत्वविवक्षाया विशेषणता स्यादिति वाच्यम् । विबुधाधिभर्तृसंबन्धोद्घाटनेनैव ध्वनितत्वात् । एष स्मरशत्रुसूनुः कुमारो विबुधानां देवानामधिभर्तुरिन्द्रस्य कलत्रं स्त्रीभूतां शचीं शचीसंज्ञिकां पुलोमपुत्रीं नमश्चकार । अथ च सेन्द्राण्याशिषाशीर्वादेन तं कुमारं समुपाचरत् । अवर्धयदित्यर्थः ॥

अथादितीन्द्रप्रमदाः समेतास्तं मातरः सप्त घनप्रमोदाः ।
उपेत्य भक्त्या नमते महेशपुत्राय तस्मै ददुराशिषः प्राक् ॥४९॥

---

१ दे. २ यथा; तथा. ३ अनया; यथा. ४ उग्रवीर्यः. ५ तद्दर्शनार्थम्. ६ स देवतानाम्. ७ अदितेः सुतानाम्. ८ विनयेन ताः. ९ गुहम्. १० शची. ११ अत्र. १२ समुपाचचार. १३ अदितिप्रमुखाः समेताः; अदितीन्द्रप्रमदासमेताः; अदितीन्द्रप्रमुखाः समेताः. १४ सः; तम्. १५ मातृकाः. १६ नमति. १७ स्म शर्वपुत्राय. १८ ताः.

अथेति ॥ अथानन्तरं घनप्रमोदाः सान्द्रानन्दाः । कुमारावलोकनादिति भावः। अत एव समेता एकत्रभूतास्ता अदितीन्द्रस्य कश्यपस्य प्रमदाः स्त्रियः सप्त मातरो ब्राह्मीप्रभृतयो भक्त्या निमित्तेनोपेत्य समीपमागत्य नमने नमस्कुर्वते तस्मै महेशपुत्राय कुमाराय तारकविजयसाधना आशिष आशीर्वादान्प्राङ्नमस्कारात्पूर्वमेव ददुः ॥

समेत्य सर्वेऽपि मुदं दधाना महेन्द्रमुख्यास्त्रिदिवौकसोऽथ ।
आनन्दकल्लोलितमानसं तं समभ्यषिञ्चन्पृतनाधिपत्ये ॥ ५० ॥

समेति ॥ अथानन्तरं मुदं दधाना महेन्द्रमुख्या इन्द्रप्रभृतयः सर्वेऽपि त्रिदिवौकसो देवा आनन्देन भावितारकयुद्धकर्तृत्वजन्मना कल्लोलितं तरंगितं मानसं सर इव मानसं चेतो यस्य तम् । महानन्दमित्यर्थः । तं कुमारं पृतनाधिपत्ये सैनापत्ये समभ्यषिञ्चन्नभिषिक्तमकुर्वन् ॥

सकलविबुधलोकः स्रस्तनिःशेषशोकः
कृतरिपुविजयाशः प्राप्तयुद्धावकाशः ।
अजनि हरसुतेनानन्तवीर्येण तेना-
खिलविबुधचमूनां प्राप्य लक्ष्मीमनूनाम् ॥ ५१ ॥

सकलेति ॥ अनन्तवीर्येणापारपराक्रमेणात एवानूनां महतीमखिला या विबुधचम्वो देवसेनास्तासां लक्ष्मीं वैभवं प्राप्य स्थितेन तेन हरसुतेन । हरसुतसाहाय्येनेत्यर्थः । सकलविबुधलोकः समस्तवृन्दारकनिचयः । स्रस्ता ध्वस्ताः । नष्टा इति यावत् । निःशेषाः समग्राः शोका यस्य । तथा कृता रिपोस्तारकस्य विजय आशा येन । तथा प्राप्तो युद्धायावकाशोऽवसरो येन । तथाभूतश्चाजनि जातः । कुण्ठितवीर्याणां सवीर्यसाहाय्यकमेव कार्यसिद्धिहेतुर्भवतीति भावः ॥ मालिनीवृत्तमेतत् । लक्षणं तु पूर्वमेवोक्तम् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीगर्भसंभवश्रीसीतारामकविविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये कुमारसैनापत्याभिषेको नाम त्रयोदशः सर्गः ।

---

१ मुदमादधानाः. २ अत्र. ३ ते. ४ समभ्यषिञ्चन्.

चतुर्दशः सर्गः ।

रणोत्सुकेनान्धकशत्रुसूनुना समं प्रयुक्तैस्त्रिदशैर्जिगीषुणा ।
महासुरं तारकसंज्ञकं द्विपं प्रसह्य हन्तुं समनह्यत द्रुतम् ॥ १ ॥

रणेति ॥ जेतुमिच्छति जिगीषति । जिगीषतीति जिगीषुस्तेन जिगीषुणा ॥ सन्नन्ताज्जयतेः "सनाशंसाभिक्ष उः" इत्युप्रत्ययः ॥ अत एव रणे समरे ॥ "रणः कोणे क्वणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्" इति मेदिनी ॥ उत्सुकेनोत्कण्ठितेनान्धकशत्रोः शिवस्य सूनुना कुमारेण ॥ कर्त्रा ॥ प्रयुक्तैः प्रेरितैः । संनहनार्थमिति शेषः । त्रिदशैर्देवैरिन्द्रादिभिः समं सार्धं तारकसंज्ञकं द्विपं शत्रुं महासुरं दैत्यं प्रसह्य बलाद्धन्तुं मारयितुं द्रुतं शीघ्रम् ॥ "लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्" इत्यमरः ॥ समनह्यत संनद्धम् ॥ नह्यतेर्भावे लङ् ॥ सर्गेऽस्मिन्नपि वृत्तमुपजातिरेव ॥

इतः परं "सः" इत्यादिभिस्त्रिभिः कुमारसंनहनमाह—

स दुर्निवारं मनसोऽतिवेगिनं जयश्रियः संनयनं सुदुःसहम् ।
विजित्वरं नाम तदा महारथं धनुर्धरः शक्तिधरोऽध्यरोहयत् ॥ २ ॥

तत्र स इति ॥ स गुहः कार्त्तिकेयो धनुर्धरस्तथा शक्तिधरश्च सन्दुर्निवारं दुःखेन निवारयितुं प्रतिरोद्धुं शक्यम् । अप्रतिरुद्धगतिकमित्यर्थः ॥ मनसः सकाशादप्यतिवेगिनम् । बहुगतिजववन्तमित्यर्थः ॥ इहातिनाम बहुश्चासौ जवश्च । स विद्यते यस्येति कृते "न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः" इति निषेधप्रसक्तया मत्वर्थीयो न स्यात् । अतोऽतीत्यस्य क्रियाविशेषणतामाश्रित्य समर्थनीयम् ॥ केचित्पुनः "मनसोऽपि" इति पठित्वा व्याचक्षते ॥ तथा जयश्रियो विजयलक्ष्म्याः संनयनं सम्यक्प्राप्तिसाधनम् । यमारुह्य गच्छन्तो वीराः सजयलक्ष्मीका एव भवन्तीति भावः । सुतरां दुःसहम् । दुःसहता चैतद्दर्शनविषयिणी बोध्या । एतद्दर्शनेनैव शत्रवः पराजिता भवन्ति । अतो युक्तमेव जयश्रीसंनयनत्वम् । अत एव विजित्वरम् । विजित्वरेत्यानुपूर्वीकं नाम । नामत्वं च व्यक्तिबोधजनकतावच्छेदकसंकेतत्वम् । दधानमिति शेषः । तथाभूतं महारथं महान्तं स्यन्दनम् ॥ "रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च" इति मेदिनी ॥ तदाध्यरोहयदारुरोह ॥

---

१ स्वयम्. २ जयेषुणा. ३ तारकसंज्ञितं द्विपम्; तारकमूर्जितद्विपम्. ४ संगमनम्; संयमनम्. ५ ततः ६ अध्यरोहत.

सुरालयश्रीविपदां निवारणं सुरारिसंपत्परितापकारणम् ।
केनापि दध्रेऽस्य विरोधिदारणं सुचारु चामीकरघर्मवारणम् ॥३॥

सुरालयेति ॥ विरोधिनं तारकं दारयति मारयति तद्विरोधिदारणम् ॥ णिजन्तप्रयोगं कुर्वता कविना छत्रस्य जडत्वात्स्वातन्त्र्येण दारणक्रियोपयोगित्वासंभवात्तदीयधारणप्रभावेण वीरोऽप्यसौ कुमारस्तारकं जेष्यतीति सूचितम् । "ओजसापि खलु नूनमनूनं नासहायमुपयाति जयश्रीः" इति न्यायादिति भावः ॥ अत एव सुरालयस्य स्वर्गस्य श्रियो लक्ष्म्या विपदामापदां निवारणं नाशकम् । अत एव सुरारेस्तारकस्य संपदां परितापस्य संतापस्य कारणम् ॥ कर्तृ ॥ सर्वत्र कर्तरि ल्युट् ॥ सुचारु सुतरां मनोहरं चामीकरस्य हेम्नो घर्मवारणं छत्रम् । अस्य कुमारस्योपरि केनापि देवेन दध्रे धृतम् ॥ कर्मणि लिट् ॥

शरद्घनश्चन्द्रमरीचिपाण्डुरैः स वीज्यमानो वरचारुचामरैः ।
पुरःसरैः किंनरसिद्धचारणै रणेच्छुरस्तूयत वाग्भिरुल्बणैः ॥ ४ ॥

शरदिति ॥ शरदि घनात्यये चरतो भ्रमतश्चन्द्रस्य मरीचयो मयूखास्तद्वत्पाण्डुरैः शुभ्रैः ॥ "शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डुराः" इत्यमरः ॥ चरत इति विशेषणं चामराणामपि वीजनवशेन चलत्वादन्वर्थमिति बोध्यम् । तथाभूतैर्वरैः श्रेष्ठैः ॥ "वरो जामातरि वृतौ देवतादेरभीप्सिते । विड्गे पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुङ्कुमे तु नपुंसकम्" इति मेदिनी ॥ चारुभिर्मनोहरैश्च चामरैर्वीज्यमानः । तथा रणेच्छुः संग्रामाभिलाषुकः स कुमार उल्बणैरुद्भटैः किंनराः किंपुरुषाः ॥ "स्यात्किंनरः किंपुरुषः" इत्यमरः ॥ सिद्धा देवविशेषाश्चारणाश्च तैः ॥ कर्तृभिः ॥ पुरःसरैः सद्भिर्वाग्भिः कर्तृभिरस्तूयत स्तुतः ॥ "ष्टु स्तुतौ" इत्यतः कर्मणि लङ् ॥

इदानीमिन्द्रादीनामष्टानामनुप्रयाणमाह—

प्रयाणकालोचितचारुवेषभृद्वज्रं वहन्पर्वतपक्षदारणम् ।
ऐरावतं स्फाटिकशैलसोदरं ततोऽधिरुह्य द्युपतिस्तमन्वगात् ॥५॥

प्रयाणेति ॥ ततोऽनन्तरं द्युपतिरिन्द्रः प्रयाणकाले प्रस्थानसमय उचितं योग्यं चारु मनोहरं च वेषं बिभर्ति धरति तथोक्तः । तथा पर्वतपक्षाणां दारणं छेदनम् ॥ करणे ल्युट् ॥ वज्रं स्वायुधं वहन् । करेणेति शेषः । तथा स्फाटिकशैलः कैलासस्तस्य सोदरं सदृशमैरावतं गजमधिरुह्यास्थाय तं कुमारमन्वगात् । अनुय-

१ संसत. २ वारणम्. ३ विरागदारणम्. ४ शरद्दलत्. ५ रोचिभिः. ६ सुवीज्यमानः. ७ रणोत्सुकः; स षण्मुखः. ८ उच्चकैः. ९ वेषः. १० ऐरावणम्.

यावित्यर्थः । "अभ्यगात्" इति पाठस्त्वसाधुः । सेनानीत्वेन हृतत्वादतिश्रेयः-कुमारापेक्षयान्येषामिन्द्रादीनामपि गौणत्वात्पुरतो गमनानौचित्यात् ॥

तमन्वगच्छद्गिरिशृङ्गसोदरं मदोद्धतं मेषमधिष्ठितः शिखी ।
विरोधिविद्वेषरुषाधिकं ज्वलन्महोमहीयस्तरमायुधं दधत् ॥ ६ ॥

तमिति ॥ विरोधिनस्तारकस्य विद्वेषेण वैरेण हेतुना या रुट् क्रोधस्तया निमित्तेनाधिकं ज्वलन्प्रदीप्यमानः शिख्यग्निर्गिरेः शृङ्गस्य सोदरं सदृशम् । तद्वद्विशालमित्यर्थः । तथा मदेन गर्वेण ॥ "मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयोः" इति मेदिनी ॥ उद्धतं मेषं पशुविशेषं लोके "मेंढा" इति ख्यातमधिष्ठितोऽधिरूढः । तथा महसा तेजसा महीयस्तरमतिशयं महदायुधं शस्त्रं दधत् ॥ अथवा "महो महीयस्तरम्" इति छेदः । महस्तेजोरूपं महीयस्तरमायुधमिति व्याख्यातव्यम् ॥ दधत्सन् । तं कुमारमन्वगच्छदनुगतवान् । अत्राप्यभ्यगच्छदित्यसाधु बोध्यम् ॥

अथेन्द्रनीलाचलचण्डविग्रहं विषाणविध्वस्तमहापयोधरम् ।
अधिष्ठितः कासरमुद्धरं मुदा वैवस्वतो दण्डधरस्तमन्वगात् ॥७॥

अथेति ॥ अथानन्तरं वैवस्वतो यमः ॥ "कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः" इत्यमरः ॥ इन्द्रनीलानां नीलमणीनामचलः पर्वतस्तद्वच्चण्डविग्रहं प्रचण्डदेहम् । कालत्वाद्भयानकमित्यर्थः । तथा विषाणाभ्यां शृङ्गाभ्यां विध्वस्ता अधःपातिता महापयोधरा बृहन्मेघा येन तथा । उद्धरमुद्भटं कासरं महिषम् ॥ "लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः" इत्यमरः ॥ अधिष्ठितोऽधिरूढः । तथा दण्डं धरतीति तथाभूतश्च सन् । मुदा प्रीत्या तं कुमारमन्वगादनुजगाम ॥

मदोद्धतं प्रेतमथाधिरूढवांस्तमन्धकद्वेपितनूजमन्वगात् ।
महासुरद्वेषविशेषभीषणः सुरोपणश्चण्डरणाय नैर्ऋतः ॥ ८ ॥

मदोद्धतमिति ॥ अथानन्तरं महासुरद्वेषेण तारकासुरवैरेण विशेषमधिकं यथा तथा भीषणो भयानकः ॥ "भीषणं रसशल्लक्योर्ना गाढे दारुणेऽपि च"

---

१ महोद्धुरम्; महोद्धतम्. २ महामहौजस्तरमायुधं दधे; महो महीयस्तरमादधद्युधि. ३ नन्विन्द्र-नीलाचलचण्डविग्रहे; नवेन्द्रनीलोचितचण्डविग्रहम्. ४ शिलोच्चये. ५ स्थितोऽतिमत्ते महिषेऽसुभीषणः; अधिष्ठितः कासरमुद्धतं मुदा. ६ रणोत्सुकः. ७ अभ्यगात्. ८ मदोद्धतः प्रेतवराधिरोहणः; मदोद्धतप्रेतवराधिरूढः. ९ अभ्यगात्.

इति मेदिनी ॥ तथा सुतरां रोषणः क्रोधनो नैर्ऋतो राक्षसो नैर्ऋतकोणाधीश्वरो मदेन गर्वेणोद्धतं प्रेतं पिशाचमधिरूढवानास्थितवान्सन् । चण्डरणाय प्रचण्डरणं कर्तुं तमन्धकद्वेषिणो हरस्य तनूजं पुत्रं कुमारमन्वगादन्वियाय ॥

नवोद्यदम्भोधरघोरदर्शने युद्धाय रूढो मकरे महत्तरे ।
दुर्वारपाशो वरुणो रणोल्बणस्तमन्वियाय त्रिपुरान्तकात्मजम् ९

नवेति ॥ रणे युद्ध उल्बण उद्भटो वरुणः प्रचेताः ॥ "वरुणस्तरुभेदेऽप्सु पश्चिमाशापतावपि" इति मेदिनी ॥ नवो नव्यः ॥ "नवो नव्ये स्तुतौ" इति मेदिनी ॥ उद्यन्नुदयमानो योऽम्भोधरो मेघस्तद्वद्घोरदर्शने भयानकदर्शने ॥ "घोरं भीमं भयानकम्" इत्यमरः ॥ तथा महत्तरेऽतिशयदीर्घे मकरे नक्रे रूढः । तथा दुर्वारः पाश आयुधविशेषो यस्य । पाशधरः सन्नित्यर्थः । युद्धाय युद्धं कर्तुं तं त्रिपुरान्तकस्य शिवस्यात्मजं पुत्रं कुमारमन्वियायान्वगच्छत् ॥

दिगम्बराधिक्रमणोल्बणं क्षणान्मृगं महीयांसमरुद्धविक्रमम् ।
अधिष्ठितः संगरकेलिलालसो मरुन्महेशात्मजमन्वगाद्द्रुतम् १०

दिगिति ॥ संगरकेलौ सङ्ग्रामक्रीडायां लालसा कामो यस्य ॥ "लालसौत्सुक्यतृष्णातिरेकयाच्ञासु च द्वयोः" इति मेदिनी ॥ तथाभूतो मरुत्पवनो वायुकोणाधीशः क्षणान्मुहूर्तमात्रेणैव ॥ "क्षणः पर्वोत्सवे च स्यात्तथा मानेऽप्यनेहसि" इति मेदिनी ॥ दिशामम्बरस्य च ॥ "अम्बरं वाससि व्योम्नि" इति मेदिनी । अधिक्रमण आक्रमण उल्बणमुद्भटं महीयांसं महत्तरम् । अरुद्धोऽप्रतिरुद्धो विक्रमो विवर्पाक्षिवत्क्रमः पादक्षेपो यस्य तथाभूतं मृगं हरिणम् ॥ "मृगः पशौ कुरङ्गे च करिनक्षत्रभेदयोः" इति मेदिनी ॥ अधिष्ठितः सन् । तं महेशात्मजं कुमारं द्रुतं सत्वरमन्वगादनुजगाम ॥

विरोधिनां शोणितपारणैषिणीं गदामनूनां नरवाहनो वहन् ।
महाहवाम्भोधिविगाहनोद्धतं यियासुरन्वागमदीशनन्दनम्॥११

विरोधिनामिति ॥ नरवाहनः कुबेरः ॥ "पौलस्त्यो नरवाहनः" इत्यमरः ॥ विरोधिनां शत्रूणां संबन्धि शोणितं रुधिरं तेन या पारणा भोजनं तामिच्छति तथाभूतामनूनामन्यूनसारां गदामायुधविशेषं वहन्धारयन्सन् । महाहवो

१ नवोदयाम्भोधरघोरदर्शनः; नवोदयस्तोरणघोरदर्शनम्; नवोदयास्तोरणघोरदर्शनम्. २ युधेऽधिरूढः; युद्धोपरूढः. ३ मकरम्. ४ महत्तरम्. ५ रणोल्बणम्. ६ अद्रिक्रमण. ७ लालसम्. ८ अभ्यगात्. ९ ध्रुवम्. १० विग्रह. ११ विगाहमानः. १२ अभ्यागमत्.

महारणः स एवाम्भोधिः समुद्रस्तस्य विगाहन उद्धतमुद्भटम् । समर्थमिति याव-त् । अत एव यियासुं जिगमिषुमीशनन्दनं शिवपुत्रं कुमारमन्वागमत् । अनुग-च्छति स्मेत्यर्थः ॥

महाहिनिर्बद्धजटाकलापिनो ज्वलत्त्रिशूलप्रबलायुधा युधे ।
रुद्रास्तुषाराद्रिसखं महावृषं ततोऽधिरूढास्तमयुः पिनाकिनः १२

महाहीति ॥ ततोऽनन्तरं पिनाकिनः पिनाकवन्तो रुद्रा ईशानकोणाधीशाः । महाहिभिर्महद्भिः सर्पैः कृत्वा निर्बद्धो यो जटाकलापः सोऽस्ति येषाम् । अथवा । महाहिभिर्निर्बद्धा जटा येषाम् ॥ "शेषाद्विभाषा" इति कप् ॥ तथा लापिन इदानीं तारकं जेष्याम इत्युद्धतवादिनश्च ॥ ततो विशेषणसमासः ॥ केचित्तु "जटाभरावराः" इति पाठं कल्पयन्ति । यथास्थितव्याख्याने तु "न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः" इति मत्वर्थीयाप्रसङ्गो दुर्वार इत्यलम् ॥ तथा ज्वलद्दीप्यमानं त्रिशूलमेव प्रबलं सबलमायुधं येषाम् ॥ तथा तुषाराद्रेर्हिमवतः सखं सखायम् । तद्वच्छुभ्रमित्यर्थः । महावृषम् ॥ जाता-वेकवचनम् ॥ अधिरूढाश्च सन्तः । युधे युद्धाय तं कुमारमयुः । अन्वयुरित्यर्थः ॥

अन्येऽपि संनह्य महारणोत्सवश्रद्धालवः स्वर्गिगणास्तमन्वयुः ।
स्ववाहनानि प्रबलान्यधिष्ठिताः प्रमोदविस्मेरमुखाम्बुजश्रियः १३

अन्येऽपीति ॥ अन्येऽप्युक्तातिरिक्ता अपि स्वर्गिगणा देवगणाः प्रमोदेन रणा-नन्देन विस्मेरा विशेषेण समन्दहासा मुखाम्बुजश्रीर्येषाम् । अत एव महति रणोत्सवे श्रद्धालवः श्रद्धाशीला अत एव प्रबलानि स्ववाहनान्यधिष्ठिताः । तथा कवचा-दिना संनह्य संनद्धा भूत्वा तं कुमारमन्वयुः । अनुजग्मुरित्यर्थः ॥

अथ युग्मेनाह—

उद्दण्डहेमध्वजदण्डसंकुलाश्चञ्चद्विचित्रातपवारणोज्ज्वलाः ।
चलद्घनस्यन्दनघोषभीषणाः करीन्द्रघण्टारवचण्डचीत्कृताः ॥१४

स्फुरद्विचित्रायुधकान्तिमण्डलैरुद्द्योतिताशावलयोम्बरान्तराः ।
दिवौकसां सोऽनुवहन्महाचमूः पिनाकपाणेस्तनयस्ततो ययौ १५

उद्दण्डेति । स्फुरदिति च ॥ ततः सर्वसंनहनानन्तरं स पिनाकपाणेर्हरस्य तनयः कार्तिकेय उद्दण्डा उच्चनालदण्डा ये हेमध्वजाः सुवर्णविकारध्वजा-

१ निबन्ध. २ प्रबरायुधाः. ३ युधि. ४ रुषा. ५ समम. ६ महामहोत्सव; महामहोत्सवाः. ७ प्रबराणि. ८ चलत्. ९ उल्बणाः. १० घनाघनाः. ११ चक्रि. १२ कन्दलैः. १३ अम्बरा वराः.

स्तेषां दण्डैर्नालदण्डैः संकुला व्याप्ताः । अनेकध्वजदण्डवन्त इत्यर्थः । चकासन्ति दीप्यमानानि तथा विचित्राणि हरितपीतादिवर्णयुक्तानि च यान्यातपवारणानि च्छत्राणि तैरुज्ज्वलाः । कान्तिमन्त इत्यर्थः । चलन्तो ये घना मेघास्त इव ये स्यन्दना रथास्तेषां घोषेणारवेण भीषणा भयानकाः । तथा करीन्द्राणां मत्तद्विपानां संबन्धीनि घण्टारवाः, चण्डानि भीषणानि चीत्कृतानि च यासु । चीत्कृतेति शब्दानुकृतिः । तथा स्फुरन्ति सर्वतः प्रसरन्ति विचित्राण्यनेकवर्णान्यायुधसंबन्धिनीनां कान्तीनां द्युतीनां मण्डलानि वलयानि तैः कृत्वोदयोन्नतमुच्चैः शोभितमाशावलयं दिङ्मण्डलमम्बरान्तरमाकाशमध्यं च याभिः । "अम्बरमवकाशावधि परिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च" इति मेदिनी ॥ एवंविधा दिवौकसां देवानां महाचमूर्महतीः सेना अनु पश्चाद्वहन्सन । ययौ । जगामेत्यर्थः ॥

कोलाहलेनोच्छलतां दिवौकसां महाचमूनां गुरुभिर्ध्वजव्रजैः ।
घनैर्निरुच्छ्वासमभूदनन्तरं दिङ्मण्डलं व्योमतलं महीतलम् ॥ १६ ॥

कोलाहलेनेति ॥ उत्कुत्योड्डीय चलताम् । रोषवशादिति भावः । दिवौकसां देवानां कोलाहलेन घोरघोषेण । तथा महाचमूनां गुरुभिर्विशालैर्घनैः सघनैः । पुष्टैरिति यावत् । ध्वजव्रजैर्ध्वजसमूहैश्च कृत्वा । निरुच्छ्वासं निरुद्धश्वासं निरोधहेतुकव्याप्तिमद्दिशां मण्डलं व्योमतलं महीतलमनन्तरमनुद्गामसमानभेदमभूत् । "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" इत्यद्वैतवादिनां ब्रह्मणोऽद्वैतत्वप्रतिपादने निदर्शनमभूदिति भावः ॥

सुरारिलक्ष्मीपरिकम्पहेतवो दिक्चक्रवालप्रतिनादमेदुराः ।
नभोन्तकुक्षिंभरयो घनाः स्वना निहन्यमानैः पटहैर्वितेनिरे ॥ १७ ॥

सुरारीति ॥ निहन्यमानैस्ताड्यमानैः पटहैः ॥ कर्तृभिः ॥ "पटहो ना समारम्भे आनके पुंनपुंसकम्" इति मेदिनी ॥ "आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्" इत्यमरश्च ॥ सुरारिलक्ष्म्यास्तारकसंपदः संबन्धिनि परिकम्पे हेतवो निदानम् । दिशां चक्रवाले मण्डले ॥ "चक्रवालं तु मण्डलम्" इत्यमरः ॥ यः प्रतिनादः प्रतिध्वनिस्तेन मेदुराः पुष्टाः । तथा नभोन्तेनाकाशप्रान्तेन । प्रान्तपर्यन्तेनेत्यर्थः । कुक्षिं भरन्ति पिपुरन्ति नभोन्तकुक्षिंभरयः । सर्वं नभो व्याप्नुवन्त इत्यर्थः ॥ "फलेग्रहिरात्मंभरिश्च" इत्यत्र चात्कुक्षेरपि समावेशात्कुक्षिंभरिरिति सिद्धम् ॥ तथा घनाः सान्द्राः स्वनाः शब्दा वितेनिरे । वितस्तारिर इत्यर्थः ॥

---

१ उच्छलता. २ ध्वजाग्रैः. ३ अलंतराम्. ४ घनस्वनाः.

प्रमथ्यमानोम्बुधिगर्जितर्जनैः सुरारिनारीगणगर्भपातनैः ।
नभश्चमूधूलिकुलैरिवाकुलं रराम गाढं पटहप्रतिस्वनैः ॥ १८ ॥

प्रमथ्यमानेति ॥ चमूनां धूलिकुलै रेणुसमूहैः ॥ "कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च" इति मेदिनी ॥ आकुलं व्याप्तं पीडितं नभः प्रमथ्यमानोऽवलोड्यमानो योऽम्बुधिस्तस्य गर्जो गर्जनं तस्य तर्जना जेतारः । ततोऽप्यधिकगर्जनैरित्यर्थः । अत एव सुरारेस्तारकस्य यो नारीगणः स्त्रीसमूहस्तस्य यो गर्भस्तस्य पातनैः पातनकारिभिः ॥ अतिगर्जनभयादिति भावः। पटहप्रतिस्वनैरानकप्रतिघोषैः कृत्वा गाढं दृढं यथा तथा रराममेव रुरोदेव। उत्प्रेक्षालंकारः। आर्तानां रोदनमेवैकं शरणं भवतीति भावः ॥

क्षुण्णं रथैर्वाजिभिराहतं खुरैः करीन्द्रकर्णैः परितः प्रसारितम् ।
धुतं ध्वजैः काञ्चनशैलजं रजो वातैर्हतं व्योम समारुहत्क्रमात् १९

क्षुण्णमिति ॥ रथैः स्यन्दनैः क्षुण्णमुत्खातनम् । तथा काञ्चनशैलजं सुमेरुपर्वतजनितम् । इदं विशेषणं पीतत्वद्योतनार्थम् । रजो धूलिः । वाजिभिरश्वैः ॥ कर्तृभिः ॥ खुरैः ॥करणैः॥ कृत्वाहतं चूर्णीकृतम् । पिष्टीकृतमिति यावत् । तथा करीन्द्राणां मत्तगजानां कर्णैः श्रवणैः परितः सर्वतः प्रसारितं विस्तृतम् । तथा ध्वजैर्धुतं कम्पितम् । एतेन सघनता द्योतिता । तथा वातैः पवनैर्हतं स्पृष्टम् । एतेन पवनस्योपरि गेहःप्राप्तौ साधकतोक्ता । क्रमाद्यथाक्रमं व्योम ॥ कर्म ॥ समारुहत् । आकाशमारूढमित्यर्थः ॥ अत्र रुहेर्भ्वादिकत्वाल्लुङि गुणप्रसङ्गः, लुङि शलन्तत्वात्क्सप्रसङ्गः, णिजन्तत्वे लङि यकारश्रवणप्रसङ्ग इत्यतोऽयं प्रयोगश्चिन्त्य इति बहवः । वयं तु व्योम्न्याकाशे सम्यगारोहतीति समारोहः, इगुपधलक्षणः कः, तत आचारार्थे क्विपि अल्लोपे धातुत्वाल्लङि शपि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्गुणाभावे च रूपसिद्धिरिति समादध्महे ॥

न केवलं व्योमन्यारूढं किंतु दिगन्तेष्वपि तथेत्याह—

खातं खुरैः रथ्यतुरंगपुंगवैरुपत्यकाहाटकमेदिनीरजः ।
गतं दिगन्तान्मुखरैः समीरणैः सुविभ्रमं भूरि बभार भूयसा ॥ २०

खातमिति ॥ रथं वहन्ति ते रथ्याः ॥ "तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्" इति यत् । तथोक्ता ये तुरंगपुंगवा अश्वश्रेष्ठास्तैः ॥ कर्तृभिः ॥ खुरैः कृत्वा खातं क्षुण्णम् ।

१ अर्णवगर्जितस्वनैः. २ बरारि. ३ आकुलैः. ४ क्षिप्तम्. ५ धूतं घनैः. ६ ससार ततः समासदत्. ७ क्षणात्. ८ उपत्यकानां कनकस्थलीरजः. ९ मखरैः. १० दाहभ्रमम्.

उपत्यकाद्रेरासन्ना या हाटकमेदिनी सुवर्णभूमिः ॥ अद्रेः सौवर्ण्यासन्नभूमिरिति ता-त्पर्यार्थः॥ "उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः" इत्यासन्नार्थे त्यकन्प्रत्ययः ॥ तस्याः संबन्धि । रजः ॥ कर्तृ ॥ भूरि बहलं मुखरैः शब्दायमानैः समीरणैः पवनैर्दिग-न्तान्दिक्प्रान्तान्गतम् । गमितमित्यर्थः ॥ अन्तर्भावितणिजर्थोऽत्र बोध्यः ॥ तथोक्तं सत् । भूयसातिशयेन शोभमानं विभ्रमं विलासम् । शोभामिति यावत् । ब-भार धृतवान् । अत्यन्तं शुशुभ इत्यर्थः ॥ "उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्य-का" इत्यमरः ॥

अधस्तथोर्ध्वं पुरतोऽथ पृष्ठतोऽभितोऽपि चामीकररेणुरुच्चकैः ।
चमूषु सर्पन्मरुदाहतोऽहरन्नवीनसूर्यस्य च कान्तिवैभवम् ॥२१॥

अध इति ॥ चमूषु सेनासु मरुता पवनेनाहत उत्पादितः । अत एवाधो नी-चैः । तथोर्ध्वमूर्ध्वभागे । तथा पुरतोऽग्रभागे । अथ पृष्ठतः पृष्ठभागे । तथाभि-तोऽपीतस्ततश्च सर्पन्प्रसरन् । चामीकररेणुः सुवर्णरजः । सुवर्णपर्वतोद्भूतत्वा-दिति भावः । नवीनसूर्यस्योपस्यसूर्यस्य कान्तिवैभवं द्युतिसंपदमहरत् । ततो-ऽप्यधिकं शुशुभ इत्यर्थः ॥

बलोद्धृतं काञ्चनभूमिजं रजो बभौ दिगन्तेषु नभःस्थले स्थितम् ।
अकालसंध्याघनरागपिङ्गलं घनं घनानामिव वृन्दमुद्यतम् ॥२२॥

बलोद्धृतमिति ॥ काञ्चनस्य भूमौ जातं रजो धूलिर्बलोद्धृतं सैन्येनोत्पाति-तमत एव दिगन्तेषु दिक्प्रान्तेषु तथा नभःस्थल आकाशदेशे स्थितं च सत् । अ-काले या संध्या तस्या यो घनः सान्द्रो रागो लौहित्यं तेन पिङ्गलं पिशङ्गम् ॥ "पिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ" इत्यमरः ॥ तथा घनं सान्द्रमुद्यतमुत्पन्नम् । पर्वतेभ्य इति शेषः । घनानां मेघानां वृन्दं समूह इव । बभौ । अकालसंध्यालिप्तो मेघो यथा भाति तद्वत्सुवर्णभूमिजमपि रजो बभावित्यर्थः ॥ अत्र पूर्णोपमालंकारः । न-नु भानाश्रयीभूते रजसि घनवृन्दत्वेनोत्प्रेक्षासंभवात्संभावनैवास्त्विति चेत् । सत्य-म् । क्रियाप्राधान्यमते रजःकर्तृकशोभायां घनवृन्दत्वोत्प्रेक्षापत्तेः ॥

हेमावनीषु प्रतिबिम्बमात्मनो मुहुर्विलोक्याभिमुखं महागजाः ।
रसातलोत्तीर्णगजभ्रमात्क्रुधा दन्तप्रकाण्डप्रहृतानि तेनिरे ॥२३॥

हेमेति ॥ महागजा महान्तो दन्तिनो हेम्नः सुवर्णस्यावनीषु पृथ्वीषु पतित-

१ तत्कालबालातपवैभवं बहु; तत्कालबालारुणवैभवं बहु. २ वातोद्धतम्; बलोद्धतम्. ३ नभस्तले. ४ पिङ्गलम्. ५ दण्डम्. ६ हैमावनीषु. ७ गजभ्रमेण ते. ८ महतानि; प्रकृतानि.

मात्मनः प्रतिबिम्बमभिमुखं विलोक्य रसातलात्पातालात् ॥ "अधोभुवनपाताललबलिसद्मरसातलम्" इत्यमरः ॥ उत्तीर्णा उत्थिता ये गजास्तेषां भ्रमाद्भ्रान्त्या निमित्तेन । जातयेति शेषः । क्रुधा क्रोधेन ॥ "प्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियौ" इत्यमरः ॥ मुहुरनुवेलं दन्ता एव प्रकाण्डाः स्तम्बाः ॥ "काण्डं स्तम्बे तरुस्कन्धे बाणेऽवसरनीरयोः" इति मेदिनी ॥ तैस्तत्कर्मकानि प्रहर्तानि प्रहारान् ॥ भावे निष्ठा ॥ तेनिरे वितस्तारिरे ॥ कर्तरि लिट् ॥ "अत एकहल्मध्ये नादेः–" इत्येत्वाभ्यासलोपौ॥ पृथिव्यामात्मप्रतिबिम्बदर्शनेनान्यगजभ्रमवतां गजानां युक्तमेव प्रहारकरणमिति भावः ॥ "नान्यस्य गन्धमपि मानभृतः सहन्ते" इति गन्धस्यापि दुःसहत्वात् । किं पुनः साक्षाद्दर्शनस्य । तद्दर्शनं तद्वति तत्प्रकारकमतद्वति तत्प्रकारकं वा । तत्र तेषां नातीव निग्रहः । मानान्धतायाः प्राधान्यात् ॥

सुजातसिन्दूरपरागपिञ्जरैः कलं चलद्भिः सुरसैन्यसिन्धुरैः ।
शुद्धासु चामीकरशैलभूमिषु नादृश्यत स्वं प्रतिबिम्बमग्रतः ॥ २४

सुजातेति ॥ सुजातः शोभनो यः सिन्दूरस्य परागो रजस्तेन पिञ्जरैः पीतैः। तथा कलं मन्द्रं यथा तथा चलद्भिर्गच्छद्भिः सुरगणां देवानां सैन्यस्य सिन्धुरैर्गजैः ॥ कर्तृभिः ॥ शुद्धासु निर्मलास्वपि चामीकरशैलस्य सुमेरुपर्वतस्य भूमिष्वग्रतः पतितमपि स्वं प्रतिबिम्बं नादृश्यत नालोकि ॥ कर्मणि लङ् ॥ आधाराधेययोरेकवर्णतया पृथगभासमानत्वादिति भावः ॥ "सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात्सिन्दूरे रक्तचूर्णके" इति मेदिनी ॥

इति क्रमेणामरराजवाहिनी महाहवाम्भोधिविलासलालसा ।
अवातरत्काञ्चनशैलतो द्रुतं कोलाहलाक्रान्तविधूतकन्दरा ॥ २५ ॥

इतीति ॥ महानाहवः सङ्ग्रामः स एवाम्भोधिः समुद्रस्तत्र यो विलासो लीला । क्रीडेति यावत् ॥ "विलासो हावभेदे स्याल्लीलायामपि पुंस्ययम्" इति मेदिनी ॥ तत्र लालसौत्सुक्यं यस्याः । तथा कोलाहलेन कलकलेन ॥ "कोलाहलः कलकलः" इत्यमरः ॥ आक्रान्ता व्याप्ता अत एव विधुताः कम्पिताः कन्दरा गह्वरा यया ॥ "कन्दरस्त्वङ्कुशे पुंसि गुहायां न नपुंसकम्" इति मेदिनी ॥ एवंभूतामरराजवाहिनीन्द्रसेना ॥ "वाहिनी स्यात्तरङ्गिण्यां सेनासैन्यप्रभेदयोः" इति मेदिनी ॥ इति क्रमेण पूर्वोक्तक्रमेण काञ्चनशैलतः सुमेरोः सकाशाद्द्रुतं शीघ्रमवातरत् ॥ उत्तचारेत्यर्थः ॥

१ व्यदृश्यत. २ आरम्भ. ३ कोलाहलावृत्तिविधूतकन्दरा; कोलाहलौकृतविधूतकन्दरा; कोलाहलाकृत्तविधूतकन्दराः.

महाचमूस्यन्दनचण्डचीत्कृतैर्विलोलघण्टेभपतेश्च बृंहितैः ।
सुरेन्द्रशैलेन्द्रमहागुहाशयाः सिंहा महत्स्वप्नसुखं न तत्यजुः ॥ २६

महेति ॥ सुरेन्द्रस्येन्द्रस्य शैलेन्द्रे मेरौ या महागुहा महागह्वराणि तासु शेरते स्वपन्ति । गुहासु निद्रां कुर्वन्त इत्यर्थः । तथाभूताः सिंहा मृगेन्द्रा महाचमूषु महतीषु सेनासु ये स्यन्दना रथास्तेषां चण्डैः प्रचण्डैः । तीव्रैरिति यावत् ॥ "चण्डो धनहरी शङ्खपुष्पाश्चिप्वनिकोपने । तीव्रेऽपि चण्डावदर्भा शिवायां बहुभूषणे" इति मेदिनी ॥ चीत्कृतैः शब्दविशेषैः । इयं च शब्दानुकृतिः । तथा विलोलघण्टोऽतिचपलघण्टो य इभपतिर्गजराजस्तस्य ॥ जातावेकवचनम् ॥ बृंहितैर्गर्जितैश्च ॥ "बृंहितं करिगर्जितम्" इत्यमरः ॥ महद्दीर्घे स्वप्ने निद्रायां यत्सुखम् ॥ "सुखं शर्मणि ना नाके" इति मेदिनी ॥ "स्वपो नन्" इति नन्प्रत्ययः ॥ न तत्यजुर्न जहुः ॥ अत्र निद्राप्रतिबन्धाश्रयीभूतबहुविधकोलाहलरूपे सत्यपि निदाने निद्राभङ्गरूपकार्योत्पत्त्यभावाद्विशेषोक्तिरलंकारः । "कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे" इति लक्षणात् ॥ "शयवासवासिष्वकालात्" इति सूत्रे हलदन्तादेवेति नियमाद्गुहाशय इत्यत्र तदभावान्नालुक् ॥

गम्भीरभेरीध्वनितैर्भयंकरैर्महागुहान्तप्रतिनादमेदुरैः ।
महारथानां गुरुनेमिनिःस्वनैरनाकुलैस्तैर्मृगराजताजनि ॥ २७ ॥

गम्भीरेति ॥ महान्तः परिणाहिनो ये गुहान्ता गह्वरमध्यानि तेषु यः प्रतिनादः प्रतिध्वनिस्तेन मेदुरैः पुष्टैः । अत एव भयंकरैर्विभीषकैः ॥ "मेघर्तिभयेषु कृञः" इति खश् ॥ गम्भीराणि मन्द्राणि यानि भेरीध्वनितानि दुन्दुभिशब्दाः ॥ "भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्" इत्यमरः ॥ तैः । तथा महारथानां महतां स्यन्दनानां संबन्धिन्यो या गुरुनेमयो महत्यश्चक्रधाराः ॥ "चक्रधारा प्रधिर्नेमिः" इत्यमरः ॥ तासां निःस्वनैः शब्दैश्चापि ॥ निमित्तभूतैरित्यर्थः । अनाकुलैराकुलत्वाभाववद्भिस्तैः सिंहैर्निमित्तैर्मृगराजता मृगाधिपत्यम् । अन्वर्थेति शेषः । साधर्जनि जाता ॥ राज्ञामयमेव परमो धर्मः प्रतिकर्तुमशक्तैरपि यदरिभ्यो न भेतव्यमिति । तदेभिर्मृगराडत्वधारिभिः कथंचिदपि न भीतम् । अतो युक्तमेषां खलु मृगराज इत्यभिधानमित्यभिप्रायः ॥ अत्रापि विशेषोक्तिरलंकारः ॥

समुत्थितेन त्रिदिवौकसां महाचमूरवेणाद्रितटान्तदारिणा ।
प्रपेदिरे केसरिणोऽधिकं मदं स्ववीर्यलक्ष्मीमृगराजतावशात् २८

---

१ महाचमूनां करिचण्ड. २ घण्टाक्वणितोपबृंहितैः. ३ महास्वप्न. ४ मुहुर्गुहान्तः. ५ गुरुनादनिःस्वनैः. ६ अपि किम्. ७ समुच्छ्रितेन. ८ चमरवेण तेन. ९ स्ववीरलक्ष्मी.

समुत्थितेनेति॥ समुत्थितेन समुदितेनात एवाद्रेः सुमेरोस्तटान्तानां भृगुमध्यानाम्॥ "तटं नपुंसकं क्षेत्रे प्रतीरे तु तटी त्रिषु" इति मेदिनी। "प्रपातस्त्वतटो भृगुः" इत्यमरश्च॥ दारिणा विदारकेण। अतिघोषेण महान्तः पर्वतभृगवोऽपि विदीर्णा बभूवुरित्यर्थः॥ अत्र शब्दकर्तृकपर्वततटविदारणस्यायोगेऽपि तद्योगकल्पनात्संबन्धातिशयोक्तिरलंकारः॥ त्रिदिवौकसां देवानां सैन्धान्यो या महाचम्वो महत्यः सेनाः॥ "चमूः सेनाविशेषेऽपि सेनामात्रे च योषिति" इति मेदिनी॥ तासां रवेण ध्वनिना निमित्तेन केसरिणः सिंहाः॥ कर्तारः॥ स्वस्य वीर्यं पराक्रम एव लक्ष्मीः शोभा यस्याः। आत्मपराक्रमशालिनीत्यर्थः॥ तथाभूता। या मृगराजता हरिणाधिपत्वं तस्या वशादायत्तत्वात्॥ "वशो जनस्पृहा स्यादायतत्वप्रभुत्वयोः" इति मेदिनी॥ अधिकं बहु मदं गर्वं प्रपेदिरे॥ कर्तरि लिट्॥ भयानकोऽपि चमूरवः। प्रत्युत सिंहानामधिकमदकारक एव जात इति भावः॥

भिया सुरानीकविमर्दजन्मना विदुद्रुवुर्दूरतरं द्रुतं मृगाः।
गुहागृहान्ताद्बहिरेत्य हेलया तस्थुर्विशङ्कं नितरां मृगाधिपाः २९

भियेति॥ मृगा हरिणाः॥ "मृगः पशौ कुरङ्गे च" इति मेदिनी॥ सुराणां देवानामनीकस्य सैन्यस्य॥ "अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये" इति मेदिनी॥ यो विमर्दः प्राणापहारि मर्दनं तज्जन्मना। ततो जनितयेत्यर्थः। भिया भयेन निमित्तेन द्रुतं सत्वरं दूरतरं विदुद्रुवुः। पलायांचक्रिर इत्यर्थः। भयशीलत्वादिति भावः। अथ च मृगाधिपाः सिंहा हेलया क्रीडया। सहर्षमेवेत्यर्थः। गुहागृहस्य गह्वररूपस्य सद्मनोऽन्तान्मध्याद्बहिरेत्य॥ "अपपरिबहिः" इति समासविधानाज्ज्ञापकात्पञ्चमी॥ नितरां विशङ्कं निर्भयं यथा तथा तस्थुः॥

विलोकिताः कौतुकिनामरावतीजनेन जुष्टप्रमदेन दूरतः।
सुराचलप्रान्तभुवः प्रपेदिरे सुविस्तृतायाः प्रसरं सुसैनिकाः॥३०॥

विलोकिता इति॥ कौतुकिना। सैनिकदर्शने कौतुकाविष्टचेतसेत्यर्थः। जुष्टप्रमदेन सेवितकलत्रेण। कलत्रसहितं वर्तमानेनेति फलितोऽर्थः। अमरावतीजनेन सुरेन्द्रनगरीलोकेन दूरतो दूरात्॥ "दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च" इति पञ्चमी॥ "पञ्चम्याः–" इति तसिल्॥ विलोकिता दृष्टाः सुसैनिकाः शोभनाः सेनास्थलोकाः॥ कर्तारः॥ सुतरां विस्तृतायाः सुराचलस्य सुमेरोर्या प्रान्तभूस्तस्याः प्रसरं प्रदेशं प्रपेदिरे प्रापुः॥ सुमेरोरवरुद्धाधः प्रापुरिति भावः॥

---

१ अभिसृत्य. २ लीलया. ३ विना शङ्कतराः. ४ विलोकिता. ५ आत्तप्रमदेन; दृष्टं प्रमदेन. ६ भुवि. ७ सुविस्तृतायाम्. ८ न सैनिकाः.

पीतासितारक्तसितैः सुराचलप्रान्तस्थितैर्धातुरजोभिरम्बरम् ।
अयत्नगन्धर्वपुरोदयभ्रमं बभार भूम्नोत्पतितैरितस्ततः ॥ ३१ ॥

पीतासितेति ॥ अम्बरं नभः ॥ कर्तृ ॥ इतस्ततः । सर्वत्रेत्यर्थः । भूम्ना बाहुल्येनोत्पतितैरुड्डयितैरत एव सुराचलस्य सुमेरोः प्रान्तेषु स्थितैः । प्रान्तत्वं सूर्ध्वदेशिकमवगन्तव्यम् । तथा पीतानि चासितानि चारक्तानि च सितानि च तैर्धातुरजोभिर्गैरिकादिधूलीभिर्निमित्तेन । अयत्नेन यत्नाभावेन । अनायासेनेति यावत् । यो गन्धर्वपुरस्य देवगायननगरस्योदय उत्पत्तिस्तस्य भ्रमं बभार धृतवत् ॥ अन्तर्भावितणिजर्थः ॥ गन्धर्वपुरस्य ह्यनेकवर्णपरिमण्डितत्वरूपसामान्यधर्मेण नभसो योपमा तन्मूलिका भ्रान्तिः । अत उपमोन्थापितोऽयं भ्रान्तिमानलंकारः । तेनोभयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

महास्वनः सैन्यविमर्दसंभवः कर्णान्तकूलंकषतामुपेयिवान् ।
पयोनिधेः क्षुब्धतरस्य वर्द्धनो बभूव भूम्ना भुवनोदरंभरिः ॥३२॥

महास्वन इति ॥ कर्णान्तः श्रवणमध्यं स एव कूलं तटम् ॥ "अथ कूलं तटे सूर्ये सैन्यपृष्ठतडागयोः" इति मेदिनी ॥ तत्कषत्युन्मार्ष्टि तस्य भावस्तत्ता ताम् ॥ "सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः" इति खश् । "अरुर्द्विषत्—" इति मुम् ॥ उपेयिवान्प्राप्तवान् । कर्णान्तं स्फोटयन्नित्यर्थः । क्षुब्धतरस्यात्यन्तसंचलितस्य । वेलामतिक्रान्तस्येत्यर्थः । पयोनिधेः समुद्रस्य वर्द्धनः ॥ कर्तरि ल्युट् ॥ तथा भुवनैः कुक्षोदरं भरतीति तथोक्तः । आवृतसकलब्रह्माण्डत्वाद्भुवनानां मध्यपाती युक्त इति भावः । एवंभूतः सैन्यविमर्दसंभवः सेनासंघट्टनोत्पन्नो महास्वनो भूम्ना बाहुल्येन युक्तो बभूव । अतिमहत्त्वविशिष्टो जात इत्यर्थः ॥

महागजानां गुरुबृंहितैस्ततैः सुहेषितैर्घोरतरैश्च वाजिनाम् ।
घनै रथानां गुरुचण्डचीत्कृतैस्तिरोहितोऽभूत्पटहस्य निःस्वनः ३३

महागजानामिति ॥ महागजानां महतां दन्तिनां संबन्धिभिर्गुरुबृंहितैर्गुरूणि गम्भीराणि यानि बृंहितानि ध्वनितानि तैः । तथा ततैर्विस्तृतैः । तथा घोरतरैरत्यन्तभयंकरैर्वाजिनां सुहेषितैः शोभनहेषणैः । तथा घनैर्गम्भीरै रथानां संबन्धिभिर्गुरूणि महान्ति चण्डानि भयानकानि च यानि चीत्कृतानि तैश्च पटहस्य निःस्वनो स्वनस्तिरोहितोऽन्तर्हितः । अप्रकाशित इति यावत् । अभूत् ॥

१ पीतासितं रक्तसितम्. २ प्रान्तोत्थितैः. ३ अखर्व. ४ सुतराम्; नितराम्. ५ रवःभगल्भाहतभेरिसंभवः. ६ मूलंकषताम्. ७ मन्थनः. ८ ह्रावैः; स तैः. ९ स्वनैः.

महासुराणामवरोधयोषितां कचाक्षिपक्ष्मस्तनमण्डलेषु च ।
ध्वजेषु नागेषु रथेषु वाजिषु क्षणेन तस्थौ सुरसैन्यजं रजः॥३४॥

महासुराणामिति ॥ महासुराणां तारकादीनां संबन्धिनीनामवरोधयोषितामन्तःपुरस्त्रीणाम् ॥ "शुद्धान्तश्चावरोधश्च" इत्यमरः ॥ संबन्धीनि कचाश्च, अक्षिपक्ष्माणि च, स्तनमण्डलानि च, तस्मिन् ॥ "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्" इति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ तथा ध्वजेषु नागेषु हस्तिषु रथेषु वाजिषु च घनं सान्द्रं सुरसैन्यजं रजो धूलिः क्षणेन तस्थौ । अनेन तेषां शत्रूणामशुभमुक्तमिति ध्वनिः ॥

घनैर्विलोक्य स्थगितार्कमण्डलैश्चमूरजोभिर्निचितं नभःस्थलम् ।
अयायि हंसैरभि मानसं घनभ्रमेण सानन्दमनर्ति केकिभिः॥३५॥

घनैरिति ॥ घनैः सान्द्रैरत एव स्थगितार्कमण्डलैराच्छादितसूर्यबिम्बैश्चमूरजोभिः सेनाधूलिभिर्निचितं व्याप्तं नभःस्थलं व्योमदेशं विलोक्य घनभ्रमेण मेघभ्रान्त्या हंसैर्मरालैर्मानसं सरोऽभि संमुखमयायि गतम् ॥ भावे लुङ् ॥ तेषां वर्षास्वप्रगल्भत्वादिति भावः । अथ च केकिभिर्मयूरैः सानन्दं सहर्षमनर्ति नृत्यमकारि ॥ अत्रापि भावे लुङ् ॥

सान्द्रैः सुरानीकरजोभिरम्बरे नवाम्बुदानीकनिभैरभिश्रिते ।
चकासिरे स्वर्णमया महाध्वजाः परिस्फुरन्तस्तडितां गणा इव ३६

सान्द्रैरिति ॥ अम्बरे नभसि ॥ "अम्बरं वाससि व्योम्नि कार्पासे च सुगन्धके" इति मेदिनी ॥ नवो नूतनः । वार्षिक इति यावत् । योऽम्बुदो मेघस्तस्यानीकं समूहस्तन्निभैस्तत्सदृशैः ॥ "निभस्तु कथितो व्याजे पुंलिङ्गः सदृशे त्रिषु" इति मेदिनी ॥ तथा सान्द्रैः सघनैः ॥ "सान्द्रं वने वापि घने मृदौ च" इति मेदिनी ॥ सुराणामनीकस्य सैन्यस्य रजोभी रेणुभिः ॥ "रजो रेणौ परागे स्यादार्तवे च गुणान्तरे" इति मेदिनी ॥ अभिश्रित आवृते सति स्वर्णमया हेममया महाध्वजा महान्तो ध्वजाः ॥ "ध्वजः स्याच्छौण्डिके पुमान् । न स्त्रियां तु पताकायां खट्वाङ्गे मेढ्रचिह्नयोः" इति मेदिनी ॥ परिस्फुरन्तः परितः स्फुरन्तः प्रकाशमानास्तडितां विद्युताम् ॥ "तडित्सौदामनी विद्युत्" इत्यमरः ॥ गणाः समूहा इव चकासिरे शुशुभिरे ॥

---

१ अलम्. २ चलैः. ३ नभस्तलम्. ४ अयापि; अवापि. ५ सान्द्रैः. ६ विलासिभिः श्रिते; निभैरभिप्लुतैः. ७ स्वर्णमयध्वजव्रजाः; स्वर्णमया ध्वजव्रजाः.

विलोक्य धूलीपटलैर्भृशं भृतं द्यावापृथिव्योरलमन्तरं महत् ।
किमूर्ध्वतोऽधः किमधस्त ऊर्ध्वतो रजोऽभ्युपैतीति जनैरतर्क्यत ३७

विलोक्येति ॥ जनैर्लोकैर्द्यावापृथिव्योर्द्यौश्च पृथिवी च तयोः ॥ "दिवसश्च पृथिव्याम्" इत्यत्र चकाराद्द्यावादेशः ॥ महद्विशालमन्तरमवकाशो धूलीपटलै रजोनिचयैर्भृशं बहु यथा तथा भृतं पूर्णं विलोक्य रज ऊर्ध्वतः सकाशादध उपैति । किंवाधस्तः सकाशादूर्ध्वत ऊर्ध्वभागे ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ अभ्युपैति किमित्यलं पर्याप्तमतर्क्यत तर्कितम् ॥ भावे लङ् ॥ सर्वतो रजोव्याप्त्या कुत आगच्छतीति निश्चयाभावादिति भावः ॥

नोर्ध्वं न चाधो न पुरो न पृष्ठतो न पार्श्वतोऽभूत्खलु चक्षुषोर्गतिः ।
सूच्यग्रभेद्यैः पृतनारजश्चयैराच्छादिता प्राणिगणस्य सर्वतः ॥३८॥

नोर्ध्वमिति ॥ सूच्यग्रेण सीवनद्रव्यपुरोभागेन ॥ "सूची तु सीवनद्रव्येऽप्याङ्गिकाभिनयान्तरे" इति मेदिनी ॥ भेद्यैर्भेत्तुं योग्यैः ॥ "ऋहलोः—" इति ण्यत् ॥ अनेनातिसान्द्रता द्योतिता । तथाभूतैः पृतनायाः सेनायाः ॥ "पृतना तु स्त्रियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः" इति मेदिनी ॥ रजसां चयैः समूहैः ॥ "चयः समूहे प्राकारमूलबन्धे समाहतौ" इति मेदिनी ॥ सर्वत आच्छादितावृता प्राणिगणस्य जन्तुसमूहस्य चक्षुषोर्नेत्रयोः ॥ "लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी" इत्यमरः ॥ गतिः प्रसरणमूर्ध्वं नाभूत्, अधश्च नाभूत्, पुरो नाभूत्, पृष्ठतो नाभूत्, पार्श्वतोऽप्युभयतो नाभूत् । खलु निश्चयेन ॥

दिगन्तदन्त्यावलिदानहारिभिर्विमानरन्ध्रप्रतिनादमेदुरैः ।
अनेकवाद्यध्वनितैरनारतैर्जगर्ज गाढं गुरुभिर्नभस्तलम् ॥ ३९ ॥

दिगन्तेति ॥ दिगन्तेषु या दन्त्यावलिर्गजपङ्क्तिस्तस्या दानं मदजलं तस्य हारिभिः शोषकैः । घोरध्वनितश्रवणजनितभयवशाद्दिगन्तदन्तिनोऽपि शुष्कमदजला जाता इति भावः । तथा विमानानां देवस्यन्दनानां रन्ध्रेषु जालेषु यः प्रतिनादः प्रतिध्वनिस्तेन मेदुरैः पुष्टैर्गुरुभिर्दीर्घैरनारतैरविद्यमानक्षणिकविरामैरनेकवाद्यानां मृदङ्गादीनां ध्वनितैर्घोषैः कृत्वा नभस्तलम् ॥ कर्तृ ॥ गाढं दृढं जगर्ज । प्रतिननादेत्यर्थः । अन्योऽपि कस्मिंश्चित्कर्णकटुरवकारिणि सति तटस्थोऽपि प्रतिन-

१ अधस्तत्. २ चक्षुषः. ३ सूच्यग्रभिन्नैः. ४ रजोभरैः; रजोभिः. ५ सुनिर्भरम्; सुनिर्भरैः. ६ दन्तावल. ७ वाह. ८ गुरुमत्सरादिव.

इति तद्वत् ॥ समासोक्तिरलंकार— "समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य यत्" इति लक्षणात् ॥

भुवं विगाह्य प्रययौ महाचमूः क्वचिन्न मान्ती महतीं दिवं खलु।
सुसंकुलायामपि तत्र निर्भरात्किं कांदिशीकत्वमवाप नाकुला ४०

भुवमिति ॥ महाचमूर्महती सेना भुवं विगाह्य व्याप्य क्वचिदपि भूमिस्थले न मान्त्यसमाविशन्ती सती महतीं विशालां दिवं स्वर्गं प्रययौ प्राप ॥ खलु निश्चयेन ॥ अथ च निर्भरादधिकात्मभाराद्धेतोस्तत्रापि दिव्यपि सुतरां संकुलायां व्याप्तायां सत्यामाकुला व्याकुला सती कांदिशीकत्वं भयद्रुतत्वम् ॥ "कांदिशीको भयद्रुतः" इत्यमरः ॥ किं नावाप । अपि त्ववापैवेत्यर्थः । परस्परपेषणभिया व्याकुलत्वाद्दुद्रुवुरित्यर्थः । अत्र द्रवणं द्रवणेच्छामात्रपरं द्रवणं कर्तुमैच्छदिति तात्पर्यार्थः । अन्यथा व्याप्तेः प्रतिबन्धकत्वेन द्रवणासंभवाद्द्रवणोक्तेरफलत्वापत्तिः ॥

उद्दामदानद्विपवृन्दबृंहितैर्नितान्तमुत्तुङ्गतुरंगहेषितैः ।
चलद्घनस्यन्दननेमिनिस्वनैरभून्निरुच्छ्वासमिवाकुलं जगत् ॥ ४१

उद्दामेति ॥ उद्दामदाना उत्कटमदा ये द्विपा गजास्तेषां वृन्दस्य समूहस्य बृंहितैः शब्दैः । तथोत्तुङ्गा उन्नता ये तुरंगा अश्वास्तेषां हेषितैर्हेषाभिः । तथा नितान्तमत्यन्तं चलन्तो घना इव स्यन्दना रथास्तेषां या नेमयश्चक्रधारास्तासां निस्वनैश्च नितरामाकुलं व्याकुलं जगन्निरुच्छ्वासमिव निरुद्धश्वासमिवाभूत् ॥ आकुलत्वसाधारणधर्मेण निरुद्धश्वासत्वमुत्प्रेक्षत इत्युत्प्रेक्षालंकारः ॥

महागजानां गुरुभिस्तु गर्जितैर्विलोलघण्टारणितै रणोल्बणैः।
वीरप्रणादैः प्रमदप्रमेदुरैर्वाचालतामादधिरेतरां दिशः ॥ ४२ ॥

महागजानामिति ॥ महागजानां सर्वाङ्गिर्भिर्गुरुभिर्दीर्घैर्गर्जितै रणोल्बणैर्विलोला या घण्टास्तासां रणितैश्च प्रमदेनोन्मादेन निमित्तेन प्रमेदुरैः प्रकर्षेण पुष्टैर्वीरप्रणादैर्वीराणां शब्दैश्च दिशः काष्ठाः ॥ कर्त्र्यः ॥ वाचालतां मुखरतामादधिरेतरामतिशयेन धृतवत्यः ॥ तरपि "किमेत्तिङ्–" इत्याम् ॥

---

१ ततः. २ दिवमभ्ययात्ततः. ३ निर्भरा विकांदिशीकत्वम्. ४ द्विपवृंहितैः घनैः. ५ चलद्घन. ६ अथ. ७ नभः; ततः. ८ रणोज्ज्वलैः. ९ वीरमभेदैः.

दन्तीन्द्रदानद्रववारिवीचिभिः सद्योऽपि नद्यो बहुधा पुपूरिरे ।
धारा रजोभिस्तुरगैः क्षतैर्भृता याः पङ्कतामेत्य रथैः स्थलीकृताः॥४३

दन्तीन्द्रेति ॥ दन्तीन्द्राणां गजेन्द्राणां ये दानद्रवा मदस्रुतयस्तेषां वारीणि जलानि तेषां वीचिभिस्तरङ्गैः ॥ कर्तृभिः ॥ नद्यो वाहिन्योऽपि सद्यो बहुधा पुपूरिरे पूरिताः ॥ कर्मणि लिट् ॥ ग्रीष्मसंतापेन शुष्का अपि नद्यो जलपूर्णा आसन्नित्यर्थः । अथ या नद्यस्तुरगैः क्षतैः क्षुण्णै रजोभिर्भृताः पूर्णा अतएव पङ्कतां कर्दमतामेत्य स्थिताः । ता रथैः ॥ कर्तृभिः ॥ धाराश्चक्रधारा भ्रामयित्वा स्थलीकृताः ॥

निम्नाः प्रदेशाः स्थलतामुपागमन्निम्नत्वमुच्चैरपि सर्वतश्च ते ।
तुरंगमाणां व्रजतां खुरैः क्षता रथैर्गजेन्द्रैः परितः समीकृताः॥४४

निम्ना इति ॥ निम्ना नीचाः प्रदेशा भूमयः स्थलतां समानभूमित्वमुपागमन्प्रापुः । सर्वत उच्चैरप्युन्नता अपि ते प्रदेशा निम्नत्वमुपागमन । निम्नमुच्चैरभवत, अन्यप्रदेशोत्थापितधूलिपूरितत्वात् । उच्चैर्निम्नमभवन्, आत्मधूलीनामन्यत्र पतितत्वादिति भावः । अथ च ते प्रदेशा व्रजतां गच्छतां तुरंगमाणां खुरैः क्षताश्चुक्षुदिरे । अत एव रथैर्गजेन्द्रैश्च परितो निम्नोन्नतेषु समीकृताः । समाश्चक्रिर इत्यर्थः ॥

नभोदिगन्तप्रतिघोषभीषणैर्महामहीभृत्तटदारणोल्बणैः ।
पयोधिनिर्धूननकेलिभिर्जगद्बभूव भेरीध्वनितैः समाकुलम्॥४५॥

नभ इति ॥ नभसि व्योम्नि दिगन्तेषु च यः प्रतिघोषः प्रतिध्वनिस्तेन भीषणैर्भयानकैः । महान्ति यानि महीभृतां पर्वतानां तटानि भृगवस्तेषां दारणे भेदन उल्बणैरुद्भटैः । समर्थैरिति यावत् । तथा पयोधेः समुद्रस्य निर्धूनने कम्पने केलिः क्रीडा येषाम् । पयोधिमपि कम्पयद्भिरित्यर्थः । भेरीध्वनितैर्वदनैकवाद्यमानवाद्यविशेषरवैर्निमित्तैर्जगत्समाकुलं व्याकुलं बभूव ॥

इतस्ततो वातविधूतचञ्चलैर्नीरन्ध्रिताशागमनैर्ध्वजांशुकैः ।
लक्षैः क्वणत्काञ्चनकिङ्किणीकुलैरमज्जि धूलीजलधौ नभोगते॥४६

इत इति ॥ इतस्ततो वातविधूतानि पवनकम्पितान्यत एव चञ्चलानि च तैः । तथा नीरन्ध्रितं निरवकाशीकृतमाशासु दिक्षु गमनं यैः । आत्मव्याप्त्या रुद्धपथि-

१ दानाम्बुधि; दानद्रुत २ बहु ताः. ३ धरारजोभिस्तुरगक्षतैर्भृतं याः पङ्कतामेत्य रजस्वलीकृतम्, धारा रजोभिस्तुरगैः क्षितिर्भृता या पङ्कतामेत्य रथैः स्थलीकृता. ४ निम्नप्रदेशाः. ५ सर्वतः स्थलम्, सर्वतस्थलाः. ६ क्षिती. ७ समीकृता. ८ पयोधिनिर्भूननकेलिभिः; पयोधिनिर्भूतककेलिभिः. ९ स्वनितैः. १० विधूति. ११ आरोधिताशा. १२ लघुक्वणत्; चलत्क्वणत्. १३ नभोगतैः.

कपटैरित्यर्थः । क्वणद्रणत्काञ्चनकिङ्किणीनां सौवर्णनूपुराणां कुलं जालं येषां प्रान्तभागेषु । शोभार्थं प्रतिबद्धनूपुरजालैरित्यर्थः । लक्षैर्लक्षसंख्यैः ॥ "लक्षं शरव्ये संख्यायाम्" इति मेदिनी ॥ ध्वजांशुकैर्ध्वजपटैः ॥ "अंशुकं शुक्लवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रोत्तरीययोः" इति मेदिनी ॥ नभसि गते प्रसृते धूलीजलधौ रजोऽम्बुधावमज्जि मज्जितम् ॥ भावे लुङ् ॥ सर्वाणि ध्वजांशुकानि धूलीभिरलक्षितानि बभूवुरित्यर्थः ॥

घण्टारवै रौद्रतरैर्निरन्तरं विसृत्वरैर्गर्जरवैः सुभैरवैः ।

मत्तद्विपानां प्रथयांबभूविरे न वाहिनीनां पटहस्य निःस्वनाः ॥४७

घण्टारवैरिति ॥ मत्तद्विपानां संबन्धिभिर्निरन्तरं विसृत्वरैः प्रसृमरैः सुतरां भैरवैर्भीषणैः ॥ "भैरवः पुंसि शम्भरे । भीषणेऽपि च" इति मेदिनी ॥ गर्जरवैर्गर्जनारूपघोषैः । रौद्रतरैरत्युग्रैः ॥ "रौद्रं तूग्रममी त्रिषु" इत्यमरः ॥ घण्टारवैश्च । वाहिनीनां सेनानां संबन्धिनः पटहस्यानकाख्यवाद्यविशेषस्य निःस्वना शब्दा न प्रथयांबभूविरे न प्रकटीचक्रिरे ॥

करालवाचालमुखाश्चमूस्वनैर्ध्वस्ताम्बरा वीक्ष्य दिशो रजस्वलाः ।

तिरोबभूवे गहनैर्दिनेश्वरो रजोन्धकारैः परितः कुतोऽप्यसौ ॥४८

करालेति ॥ चमूस्वनैः सेनाघोषैः करालानि वाचालानि च मुखानि प्रारम्भाः ॥ "मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि" इति मेदिनी ॥ तथा ध्वस्तं रजोव्याप्तमम्बरं यासाम् । तथा रजस्वला रजोयुक्ता दिशो वीक्ष्य परितो गहनैः सघनै रजोन्धकारैः ॥ कर्तृभिः ॥ असौ दिनेश्वरः सूर्यः कुतोऽपि कुत्रापि तिरोबभूवे तिरोगमितः । अन्तर्हित इत्यर्थः ॥ "भूङ् गतौ" इत्यतो लिट् । "भू प्राप्तौ" इत्यतो वा ॥ वीक्ष्येवेति गम्योत्प्रेक्षा ॥ अथ द्वितीयपक्षे—रजस्वला आर्तववतीः । अतएव कराला भीषणा वाचां वाणीमलान्त्यगृह्णन्ति मुखानि यासाम् ॥ ततो विशेषणसमासः ॥ मौनव्रतधारिणीरित्यर्थः । तथा ध्वस्ताम्बराः स्रस्तशाटिकाः । नग्ना इत्यर्थः । एवंभूता चमूर्योषितः ॥ "चमूः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषिति" इति मेदिनी ॥ वीक्ष्य रजस्यार्तवविषयेऽन्धकारोऽन्धवत्कारः कृतिः । क्रिया इति यावत् ॥ भावे घञ् ॥ आर्तवसपत्रपाद्भिरित्यर्थः । रजस्वलादर्शनानिषेधात् । गहनैर्गहनमनोभिः । सद्भिरित्यर्थः । दिनेश्वरः कश्चित्पुरुषः कुतोऽपि कुत्रापि तिरोभूयते । कश्चिदसत्पुरुषो रजस्वलां पश्यन्नपि सद्भिः करुणया पटादिभिस्तिरोधीयते तद्वदित्यर्थः ॥

---

१ निरन्तरैः. २ मदद्विपानाम्. ३ मुखैः; रवैः. ४ चमूरवैः. ५ ध्वस्ताम्बराः; ध्वस्ता धराम्. ६ सघने; गहने.

आक्रान्तपूर्वा रभसेन सैनिकैर्दिगङ्गना व्योम रजोभिदूषिता ।
भेरीरवाणां प्रतिशब्दितैर्घनैर्जगर्ज गाढं घनमत्सरादिव ॥ ४९ ॥

आक्रान्तपूर्वेति ॥ सैनिकैः सेनाजनै रभसेन वेगेनाक्रान्तपूर्वा पूर्वमाक्रान्ता दिगङ्गना दिग्रूपा नायिका रजसा धूल्या । आर्तवेन च ॥ "रजो रेणौ परागे स्यादार्तवे च गुणान्तरे" इति मेदिनी ॥ अभिदूषिता कृता । वीक्ष्येति शेषः । अतो घनमत्सरादिव गाढद्वेषादिव व्योम ॥ कर्तृ ॥ भेरीरवाणां घनैः प्रतिशब्दितैः कृत्वा गाढं जगर्ज । अन्योऽप्यात्मपत्नीमन्यसंगमेन रजोयुक्तां वीक्ष्य गर्जति ॥

गुरुसमीरसमीरितभूधरा इव गजा गगनं विजगाहिरे ।
गुरुतरा इव वारिधरा रथा भुवमितीह विवर्त इवाभवत् ॥५०॥

गुरुसमीरेति ॥ गुरुणा महता समीरेण वातेन समीरिता उपरि क्षिप्ता भूधराः पर्वता इवेत्युत्प्रेक्षा । गजा गगनं विजगाहिरे । अवगाहितवन्त इत्यर्थः । गुरुतरा अपि महान्तो वारिधरा मेघा इवेत्युत्प्रेक्षा । रथा भुवं विजगाहिरे । इह सङ्कर इत्येवं विवर्त इव व्यत्यय इवाभवत् । गगनपृथिव्यवगाहने स्यन्दननागयोर्भूधरसंभवात् । उत्प्रेक्षितं च तत्सादृश्यदर्शनात् ॥ द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥

बलवदसुरलोकानल्पकल्पान्तकाले
निरवधय इवाम्भोराशयो घोरघोषाः ।
गुरुतरपरिमज्जद्भूभृतो देवसेना
वसुधुरपि संपूर्णा व्योमभूम्यन्तराले ॥ ५१ ॥

बलवदिति ॥ गुरुतरा अतएव परिमज्जन्तो भूभृतो राजानः पर्वताश्च यासु येषु च । व्योमभूम्योर्द्यावापृथिव्योरन्तराले मध्ये सुतरां पूर्णा अपि । इत्युभयत्रापि समानम् । घोरघोषा भयानकरवा देवसेना ववृधुः । तत्रोत्प्रेक्षते—बलवतामसुरलोकानामनल्पो महान्यः कल्पान्तकालः प्रलयकालस्तत्र निरवधयोऽपारा अम्भोराशय इव समुद्रा इव । अत्रोपमैवास्त्विति चेन्, न । तत्राभिन्नलिङ्गमुभयोरिति नियमात् ॥ मालिनी छन्दः । लक्षणं पूर्वमुक्तम् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीगर्भसंभवश्रीसीतारामकविविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये देवसेनाप्रयाणं नाम चतुर्दशः सर्गः ।

१ गुरुमत्सरादिव. २ बहुवारिभिरादृताः. ३ अतीव. ४ समन्वः. ५ अभवन्. ६ बरतरसुर. ७ संहारकाले. ८ घोरघोराः. ९ ववृधुः. १० सुपूर्णव्योमभूम्यन्तरालाः; समाना व्योम्नि भूम्यन्तराले.

पञ्चदशः सर्गः ।

सेनापतिं नन्दनमन्धकद्विषो युधे पुरस्कृत्य बलस्य शात्रवः ।
सैन्यैरुपैतीति सुरद्विषां पुरोऽभूत्किंवदन्ती हृदयप्रकम्पिनी ॥१॥

सेनापतिमिति ॥ बलस्य बलनामकराक्षसस्य शात्रवः । शत्रुरेव शात्रवः ॥ प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण् ॥ इन्द्रः । सेनापतिं पृतनाधिपम् । अन्धकद्विषो हरस्य नन्दनं पुत्रं कार्तिकेयं पुरस्कृत्याग्रे कृत्वा सैन्यैः सह युधे युद्धाय । युद्धं कर्तुमिति यावत् ॥ "क्रियार्थ–" इत्यादिना चतुर्थी ॥ उपैत्यायाति । इत्येवंभूता हृदयप्रकम्पिनी हृदयं वेपयन्ती किंवदन्ती जनश्रुतिः ॥ "किंवदन्ती जनश्रुतिः" इत्यमरः ॥ सुरद्विषां दैत्यानां तारकनगरनिवासिनां पुरोऽग्रेऽभूत् ॥ सर्गेऽस्मिन्निन्द्रवंशोपजातीवृत्तं ॥

चमूप्रभुं मन्मथमर्दनात्मजं विजित्वरीभिर्विजयश्रिया श्रितम् ।
श्रुत्वा सुराणां पृतनाभिरागतं चित्ते चिरं चुक्षुभिरे महासुराः॥२॥

चमूप्रभुमिति ॥ महासुरास्तारकनगरनिवासिनो दैत्या विजयश्रिया विजयलक्ष्म्या श्रितं सेवितम् । एतेनास्य कादाचित्कोऽपि पराभवो न भवतीति ध्वनितम् । अतएव चमूप्रभुं सेनाधिपं मन्मथमर्दनस्य शिवस्यात्मजम् ॥ अनेन यदीयः पिता सकलभुवनजेतुर्मकरध्वजस्यापि प्रोषिता, अतोऽस्य किं वक्तव्यम् । "कार्यं निदानाद्धि गुणानधीते", "प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात्" इत्यादिन्यायेन तारकेणाप्ययं दुर्जेय इति ध्वनितम् ॥ तं कार्तिकेयं विजित्वरीभिर्जयशीलाभिः । जयतेः "इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्" इति क्वरपि परे "ह्रस्वस्य पिति" इति तुकि कृते "टिड्ढा–" इत्यनेन ङीप् ॥ सुराणां देवानां पृतनाभिः सेनाभिः सहागतमायातं श्रुत्वा चिरं बहुकालपर्यन्तं चित्ते मनसि चुक्षुभिरे संचेलुः । बिभ्युरित्यर्थः ॥ "क्षुभ संचलने"। कर्तरि लिट् ॥ अत्र वाच्यापेक्षया व्यङ्ग्यार्थस्याधिकचमत्कृतिजनकत्वाद्ध्वनिः ॥

समेत्य दैत्याधिपतेः पुरे स्थिताः किरीटबद्धाञ्जलयः प्रणम्य ते ।
न्यवेदयन्मन्मथशत्रुसूनुना युयुत्सुना जम्भजितं सहागतम्॥३॥

समेत्येति ॥ दैत्याधिपतेस्तारकस्य पुरे नगरे स्थितास्ते महासुराः समेत्य

१ युद्धे. २ हृदयस्य कम्पिनी. ३ चमूपतिम्. ४ विजित्वराभिः. ५ आवृतम्; आगमम्. ६ चितैः. ७ पुरः. ८ दूतसूनुना; शत्रुसूनुम्. ९ जम्भजिता. १० समागतम्.

समुद्दिश्य । संघीभूयेति यावत् । तथा किरीटेषु मुकुटेषु बद्धोऽञ्जलिर्यैस्तथा सन्तः प्रणम्य युयुत्सुना योद्धुमिच्छुना मन्मथशत्रोः शिवस्य सूनुना पुत्रेण कुमारेण सहागतं जम्भाजितमिन्द्रं न्यवेदयन् । स शंभुपुत्रो महेन्द्र आगत इति निवेदितवन्त इत्यर्थः ॥

दासीकृताशेषजगत्त्रयं न मां जिगाय युद्धे कतिशः शचीपतिः ।
गिरीशपुत्रस्य बलेन सांप्रतं ध्रुवं विजेतेति स काकुतोऽहसत् ॥४॥

दासीकृतेति ॥ दासीकृतं भृत्यीकृतम् ॥ "दासो भृत्ये च शूद्रे च" इति मेदिनी ॥ अशेषजगत्त्रयं समस्तलोकत्रितयं येन तथाभूतं मां शचीपतिरिन्द्रः कतिशः कतिवारं युद्धे न जिगाय जयति स्म । अपि त्वनेकवारं जिगायेति काकुः । जयनिषेधस्य काकाश्रितत्वाज्जयनिषेध एव ध्वन्यते । सांप्रतं वर्तमानकाले गिरीशपुत्रस्य कुमारस्य बलेन वीर्येण । तदाश्रयेणेत्यर्थः । ध्रुवं निश्चयेन विजेता विजेष्यते । इति स तारकः काकुतः काकाहसज्जहास । कदाचिदपि न विजेष्यत इति ध्वन्यते ॥

ततः क्रुधा विस्फुरितोधराधरः स तारको दर्पितदोर्बलोद्धतान् ।
युधे त्रिलोकीजयकेलिलालसः सेनापतीन्संनहनार्थमादिशत् ॥५

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं क्रुधा क्रोधेन निमित्तेन विस्फुरित उच्छ्रसितोऽधरोऽनूर्द्ध्वओष्ठो यस्य । प्रसिद्धं चैतत्क्रोधवशादधरविस्फुरणम् । तथाधरो हीनः । नीच इति यावत् ॥ "अधरस्तु पुमानोष्ठे हीनेऽनूर्द्ध्वे च वाच्यवत्" इति मेदिनी ॥ विस्फुरिताधरश्चासावधरश्चेति विशेषणसमासः ॥ तथा त्रिलोक्या जय एव केलिः क्रीडा तस्यां लालसेच्छा यस्य । अनायासेनैव त्रिलोकीं जेष्यामीत्यभिमानवानित्यर्थः । एवंभूतः स तारकोऽसुरो दर्पिताः संजातदर्पास्तथा दोर्बलेन भुजबलेनोद्धतान्प्रगल्भान्सेनापतीन्सेनाधिपान्युधे युद्धाय । युद्धं कर्तुमित्यर्थः । संनहनार्थं संनद्धीभवनार्थं चादिशदाजज्ञे ॥ "युद्धे" इति पाठे युद्धे विषये त्रिलोकीजयके विलास इत्यन्वयितव्यम् ॥

महाचमूनामधिपाः समन्ततः संनह्य सद्यः सुतरामुदायुधाः ।
तस्थुर्विनम्रक्षितिपालसंकुले तदङ्गनद्वारवरप्रकोष्ठके ॥ ६ ॥

महेति ॥ उदायुधा उद्धृतान्यायुधानि शस्त्राणि यैरेवंभूता महाचमूनां महतीनां

१ तु; नु. २ इव; एव. ३ सकाकु सोऽहसत्. ४ अधरच्छदः. ५ बलात्; निबान्. ६ युद्धे. ७ तदङ्गणद्वारि बहिःप्रकोष्ठके; तदङ्गणद्वारबहिःप्रकोष्ठके.

सेनानामधिपाः स्वामिनः सपदस्त्वरितं सुतरां संनह्य संनद्धा भूत्वा विनम्रा ये क्षितिपाला राजानस्तैः संकुले व्याप्ते तस्य तारकस्य यदङ्गनद्वारं चत्वरमग्रेशद्वारं तस्य वरः श्रेष्ठो यः प्रकोष्ठकोऽन्तरम् । मध्यमिति यावत् ॥ "प्रकोष्ठो मणिबन्धे स्यात्कूर्परस्यान्तरेऽपि च । भूपकक्षान्तरेऽपि स्यात्" इति मेदिनी ॥ तत्र समन्ततः सर्वतस्तस्थुः । नृपं प्रतीक्षमाणा इति शेषः ॥ "समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि" इत्यमरः ॥

स द्वारपालेन पुरः प्रदर्शितान्कृतानतीन्बाहुवरानधिष्ठितान् ।
महाहवाम्भोधिविधूननोद्धतान्ददर्श राजा पृतनाधिपान्बहून् ॥ ७ ॥

स इति ॥ स राजा तारकः पुरोऽग्रे द्वारपालेन प्रदर्शितान्कृतानतीन्बाहुवरान्बाहवो वराः श्रेष्ठा येषां तथोक्तानधिष्ठितान् । द्वार इति शेषः । महाहवरूपिणोऽम्भोधेः समुद्रस्य विधूनने कम्पन उद्धतान्प्रगल्भान् । महावीरानित्यर्थः ॥ "सङ्ग्रामाभ्यागमाहवाः" इत्यमरः ॥ बहून्पृतनाधिपान्सेनापतीन्ददर्श दृष्टवान् ॥ "अदभ्रं बहुलं बहु" इत्यमरः ॥

बली बलारातिबलातिशातनं दिग्दन्तिनादद्रवनाशनस्वनम् ।
महीधराम्भोधिनवारितक्रमं ययौ रथं घोरमथाधिरुह्य सः ॥ ८ ॥

बलीति ॥ अथानन्तरं बली वीर्यवान्स तारको बलारातेरिन्द्रस्य संबन्धिनो बलस्य सैन्यस्य ॥ "बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः" इति मेदिनी ॥ अतिशातनं तनूकर्तारम् । हन्तारमित्यर्थः । दिग्दन्तिनामैरावतादीनां नादद्रवयोर्घोषमदयोर्नाशनो नाशकः स्वनो घोषो यस्य तम् । यदीयघोषवशाद्दिग्दन्तिनोऽपि तूष्णीं शुष्कमदाश्च भवन्तीति भावः । महीधरेषु पर्वतेष्वम्भोधिषु च नवारितक्रममनिवारितसंचारम् ॥ नशब्देन सह "सुप्सुपा" इति समासः ॥ घोरं भीमं रथमधिरुह्य ययौ जगाम । प्रतस्थ इति यावत् ॥

युगक्षयक्षुब्धपयोधिनिःस्वनाश्चलत्पताकाकुलवारितातपाः ।
धरारजोग्रस्तदिगन्तभास्कराः पतिं प्रयान्तं पृतनास्तमन्वयुः ॥ ९ ॥

युगेति ॥ युगक्षये प्रलयकाले क्षुब्धः संचलितो यः पयोधिः समुद्रस्तस्य निःस्वन इव निःस्वनो यासाम् । प्रलयकालोद्वेलीभूतसागरसदृशघोरघोषा इत्यर्थः । चलन्तीनां पताकानां वैजयन्तीनाम् ॥ "पताका वैजयन्ती स्यात्सौभाग्ये

१ बाहवरान्. २ ननन्द. ३ दैत्यः; पश्यन्. ४ पृतनायुधान्. ५ निजान्. ६ ततः. ७ दानद्रवनाशनस्वनम्; दानद्रवतानिःस्वनम्. ८ अम्भोध्यनिवारित; अम्भोधिमवारित. ९ पतिं प्रयान्तम्; पतिमयान्तम्.

नाटकाङ्कयोः " इति मेदिनी ॥ कुलेन समूहेन वारितातपा दूरीकृतघर्मा धराया भूमे रजोभिर्ग्रस्ता दिगन्तानि दिवमान्तानि भास्करश्च याभिस्तथाभूताः पृतनाः सेनाः ॥ कर्म्यः ॥ प्रयान्तं प्रतिष्ठमानं तं पतिं तारकानुरमन्वयुः । अनुजग्मुरित्यर्थः ॥

चमूरजः प्राप दिगन्तदन्तिनां महासुरस्याभिसुरं प्रसर्पिणः ।
दन्तप्रकाण्डेषु सितेषु शुभ्रतां कुम्भेषु दानाम्बुघनेषु पङ्कताम् १०

चमूरज इति ॥ अभिसुरं सुरसंमुखं प्रसर्पिणः प्रतिष्ठमानस्य महासुरस्य तारकस्य संबन्धिनीनां चमूनां रजो रेणुः । दिगन्तदन्तिनामैरावतादीनां सितेषु शुभ्रेषु दन्तप्रकाण्डेषु । दन्तरूपासु शाखास्वित्यर्थः ॥ " प्रकाण्डो न स्त्री विटपे मूलशाखान्तरे तयोः " इति मेदिनी ॥ शुभ्रतां पाण्डुतां दानाम्बुना मदजलेन घनेषु सघनेषु कुम्भेषु मूर्धान्तरेषु । गण्डस्थलेष्विति यावत् ॥ " कुम्भो राश्यन्तरे हस्तिमूर्धान्ते राक्षसान्तरे " इति मेदिनी ॥ पङ्कतां कर्दमताम् ॥ " पङ्कोऽस्त्री कर्दमे पापे " इति मेदिनी ॥ प्राप । धवलिमाश्रयीभूतसंबन्धेन युक्तं हि धवलत्वमिति भावः । अन्यत्स्फुटम् ॥

महीभृतां कन्दरदारणोल्बणैस्तद्वाहिनीनां पटहस्वनैर्घनैः ।
उद्वेलिताश्चुक्षुभिरे महार्णवा नभःस्रवन्ती सहसाभ्यवर्द्धत ॥ ११ ॥

महीभृतामिति ॥ महीभृतां पर्वतानां संबन्धिनो ये कन्दरा दर्यः ॥ " दरी तु कन्दरो वा स्त्री " इत्यमरः ॥ तेषां दारणे स्फोटन उल्बणैरुद्भटैः । आत्मव्याप्तिवशात्स्फोटयद्भिरिवेति भासमानैरित्यर्थः । तथा घनैर्दृढैः । कठोरैरिति यावत् ॥ " घनं स्यात्कांस्यतालादिवाद्यमध्यमनृत्ययोः । ना मुस्तादौ घनाघेषु विस्तारे लोहमुद्गरे । त्रिषु सान्द्रे दृढे च " इति मेदिनी ॥ तद्वाहिनीनां तारकसेनानां संबन्धिनो ये पटहा आनकाः ॥ " पटहो ना समारम्भ आनके पुंनपुंसकम् " इति मेदिनी ॥ तेषां स्वनैः ॥ कर्तृभिः ॥ उद्वेलिता वेलामतिक्रामिता महार्णवा महान्तः समुद्राश्चुक्षुभिरे संचेलुः । पटहध्वनिजनितभयादिति भावः । तथा नभःस्रवन्त्याकाशगङ्गा च सहसाकस्मादभ्यवर्द्धत । अतिवेला बभूवेत्यर्थः ॥

सुरारिनाथस्य महाचमूस्वनैर्विगाह्यमाना तुमुलैः सुरापगा ।
अभ्युच्छ्रितैरूर्मिशतैश्च वारिजैरक्षालयन्नाकनिकेतनावलीम् १२

सुरारिनाथस्येति ॥ तुमुलैः संकुलैः ॥ " तुमुलः कलिवृक्षे ना तुमुलं रणसंकुले " इति मेदिनी ॥ सुरारिरेव नाथो राजा तस्य । यद्वा सुरारीणां नाथो रा-

१ प्रसर्पतः. २ दानाम्बुधरेषु. ३ उद्देल्लिताः. ४ व्यवर्धत. ५ ऊर्मिव्रातैरवारितैः. ६ निकेतनावली:.

जा तस्य । संबन्धिनीनां महाचमूनां स्वनैः शब्दैर्विगाह्यमाना व्याप्यमाना सुरापगा मन्दाकिनी । अभ्युच्छ्रितैरभ्युत्पतितैर्वारिजैर्वारिजानि कमलानि विद्यन्ते येषु तैः । कमलसहितैरित्यर्थः ॥ "अर्शआदिभ्यः—" इत्यच् ॥ ऊर्मिशतैस्तरङ्गशतकैश्च ॥ "भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा" इत्यमरः ॥ नाकनिकेतनावलीं स्वर्गवेश्मपङ्क्तिमक्षालयन्ममार्ज ॥

अथ प्रयाणाभिमुखस्य नाकिनां द्विषः पुरस्तादशुभोपदेशिनी ।
अगाधदुःखाम्बुधिमध्यमज्जनं बभूव चोत्पातपरम्परा तव ॥ १३

अथेति ॥ अथानन्तरं प्रयाणाभिमुखस्य प्रस्थानसंमुखस्य नाकिनां देवानां द्विषो वैरिणस्तारकस्य पुरस्तादग्रे "भो तारक, तव त्वत्कर्मकम् । अगाधोऽतलस्पर्शः ॥ "अगाधमनलस्पर्शे त्रिषु श्वभ्रे नपुंसकम्" इति मेदिनी ॥ यो दुःखाम्बुधिर्दुःखसमुद्रस्तन्मध्ये मज्जनं भविष्यति" इत्येवमशुभोपदेशिन्यशुभवादिन्युत्पातपरम्परा दुःशकुनपङ्क्तिर्बभूव ॥

इतः परम् "आगामि–" इत्यादिभिरेकादशभिरुत्पातपरम्परामेव प्रपञ्चयति—

आगामिदैत्याशनकेलिकाङ्क्षिणी कुपक्षिणां घोरतरा परम्परा ।
दधौ पदं व्योम्नि सुरारिवाहिनीरुपर्युपर्येत्यनिवारितातपा ॥ १४ ॥

तत्र आगामीति ॥ घोरतरातिशयभयानका कुपक्षिणां गृध्रादीनां कपोतादीनां वा परम्परा । आगामि भविष्यद्यद्दैत्यस्याशनकेलिर्भोजनक्रीडा तत्काङ्क्षतीति तथाभूता । तथा सुरारिवाहिनीस्तारकसेना उपर्युपरि ॥ "उपर्यध्यधसः सामीप्ये" इति द्विर्भावः । तद्योगे द्वितीया । तदुक्तं वामनेन—"उपर्यादिषु सामीप्ये द्विरुक्तेषु द्वितीयया" इति ॥ अनिवारितातपा न निवारितघर्मा च सती व्योम्न्याकाशे पदं स्थानं दधौ धृतवती । अनेन पद्येन प्रयाणानौचित्यद्योतकमुत्पातद्वयं वर्णितम् । तथाहि—आकाशस्थकोपरि दृष्टिः, आतपानिवृत्तिश्च । तस्मात्सर्वथैवास्य मरणं भविष्यतीति सूच्यते ॥

मुहुर्विभग्नातपवारणध्वजश्चलद्धराधूलिकुलाकुलेक्षणः ।
धुताश्वमातङ्गमहारथाकरानवेक्षणोऽभूत्प्रसभं प्रभञ्जनः ॥ १५ ॥

मुहुरिति ॥ विभग्ना त्रोटिता आतपवारणसहिता ध्वजा येन । चलन्त्यो

---

१ द्विषः पुरस्तादशुभैकदायिनी; पताकिनी मत्यसुरेश्वरस्य हि. २ अगाधदुःखाम्बुधिमध्यमज्जनं बभूव चोत्पातततिर्विध्वंसली; मुहुर्महारिष्टपरम्परा परा परापतन्मृत्युमहापताकिनी. ३ आविष्यदैत्याशनकेलिकामिनी. ४ दुष्पक्षिणाम्. ५ दिभिन्न. ६ धुताश्वमातङ्गमहारथव्रजोऽनवेक्षणोऽभूत्; धुताश्वमातङ्गमहारथव्रजानवेक्षमाणः.

विसरन्त्यो या धराधूलयः पृथिवीरजांसि तासां कुलेन सापत्नीभूतेनाकुलानि व्याकुलीकृतानीक्षणानि लोकनेत्राणि येन । तथा धुतस्य कम्पितस्य । भ्रमित भ्रमितस्येति यावत् । अश्वानां मातङ्गानां महारथानां चाकरस्य निकरस्य ॥ " आकरो निकरे रत्नस्थाने श्रेष्ठे च कथ्यते " इति मेदिनी ॥ अनवेक्षणमदर्शनं येन । आच्छादितमकल्मेनाङ्गः प्रभञ्जनो वायुः ॥ " पवमानप्रभञ्जनाः " इत्यमरः ॥ अभूदुत्पन्नः । " मुहुः " " प्रमभम् " इत्यस्य विशेषणत्रयेऽपि संबन्धः ॥ अयं तृतीय उत्पातः ॥

सद्योविभिन्नाञ्जनपुञ्जतेजसो मुखैर्विषाग्निं विकिरन्त उच्चकैः ।
पुरः पथोऽतीत्य महाभुजंगमा भयंकराकारभृतो भृशं ययुः॥१६॥

सद्य इति ॥ सद्योविभिन्नं तत्क्षणपातितं यदञ्जनं कज्जलम् ॥ " अञ्जनं कज्जले चाक्तौ सौवीरे च रसान्तरे " इति मेदिनी ॥ तस्य पुञ्ज इव निकर इव तेजो धाम येषाम् । नूतनपातितकज्जलसमूहश्यामभास इत्यर्थः । उच्चकैर्महान्तः ॥ विस्तीर्णा इति यावत् । तथा भृशं भयंकराकारभृतः । अतिभीषणस्वरूपधारिण इत्यर्थः । महाभुजंगमा महान्तः सर्पाः पुरोऽग्रे विषाग्निं गरलरूपमग्निम् ॥ " क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् " इत्यमरः ॥ विकिरन्तो विक्षिपन्तः सन्तः पथः सैन्यगन्तव्यमार्गानतीत्य पूर्वाविहितात्मसंबन्धेन वियोज्य ययुः ॥ चतुर्थोऽयमुत्पातः ॥

मिलन्महाभीमभुजंगभीषणं प्रभुर्दिनानां परिवेषमादधौ ।
महासुरस्य द्विषतोऽतिमत्सरादिवान्तमासूचयितुं भयंकरः॥१७॥

मिलदिति ॥ दिनानां प्रभुः सूर्यो द्विषतः शत्रुभूतस्य ॥ " द्विषद्द्वेषणदुर्हृदाः " इत्यमरः ॥ महासुरस्य तारकस्यान्तं विनाशम् । मरणमिति यावत् ॥ " अन्तः स्वरूपे नाशे ना स्त्री शेषे चान्तिके त्रिषु " इति मेदिनी ॥ आसूचयितुं ज्ञापयितुं मिलन्तः संयुजन्तः । तथा महाभीमा अतिभयंकरा ये भुजंगाः सर्पास्तैर्भीषणं भयदं परिवेषं परिधिं कुण्डलाकारम् ॥ " परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले " इत्यमरः ॥ अतिमत्सरादिवादधौ धृतवान् । विनाशरूपफलसूचकपरिवेषाधाने मत्सरस्य हेतुत्वाभावेऽपि हेतुत्वकल्पनाद्धेतूत्प्रेक्षा । अत एव भयंकरो विभीषकः ॥ " मघार्ति– " इति खश ॥ पञ्चमोऽयमुत्पातः ॥

त्विषामधीशस्य पुरोऽधिमण्डलं शिवाः समेताः परुषं ववासिरे ।
सुरारिराजस्य रणान्तशोणितं प्रसह्य पातुं द्रुतमुत्सुका इव॥१८॥

१ संनिभाः. २ परोत्पात. ३ नु मत्सरात्; न मत्सरात्. ४ आत्तमास्यं मर्यतुभयंकरम्; आत्तमास्यमयतुर्भयंकराः. ५ अभिमण्डलम्. ६ सुराधिराजस्य.

त्विषामिति ॥ त्विषां तेजसामधीशस्य रवेरधिमण्डलम्। मण्डल इत्यर्थः ॥ विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ समेताः समुदिताः शिवाः क्रोष्टुयः ॥ "शिवा ह्यामलकौषधौ। अभयामलकीगौरीक्रोष्ट्रीशक्रफलासु च" इति विश्वः ॥ सुरारिराजस्य तारकस्य संबन्धिनि रणान्ते सङ्ग्रामसमीपे यच्छोणितं रक्तं स्रुतं शीघ्रं प्रसह्य बलात्पातुं पानं कर्तुमुत्सुका इव परुषं कठोरं यथा तथा वत्रासिरे चुक्रुशुः ॥ अत्रोत्पातद्वयम्। मार्तण्डमण्डलाधिकरणकं शिवासमुदितत्वं तत्कर्तृककठोररुदितं चेति ॥ षष्ठसप्तमावेतावुत्पातौ ॥

दिवापि तारास्तरलास्तरस्विनीः परापतन्तीः परितोऽथ वाहिनीः।
विलोक्य लोको मनसा व्यचिन्तयत्प्राणव्ययान्तं व्यसनं सुरद्विषः॥

दिवापीति ॥ अथ दिवापि दिनेऽपि तरलाश्चञ्चलाः तरस्विनीर्वेगवतीः ॥ "रंहस्तरसी तु रयः स्यदः" इत्यमरः ॥ तारा नक्षत्राणि, वाहिनीः परितः ॥ "अभितःपरितःसमया–" इत्यादिना द्वितीया ॥ परापतन्तीर्विलोक्य लोको मनसा सुरद्विषः संबन्धि प्राणव्ययान्तं प्राणनाशावधि व्यसनं व्यचिन्तयत्। प्राणनाशावधि राज्ञो दुःखं भविष्यतीति चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ अष्टमोऽयमुत्पातः॥

ज्वलद्भिरुच्चैरभितः प्रभाभरैरुद्भासिताशेषदिगन्तराम्बरम्।
रवेण रौद्रेण हृदन्तदारणं पपात वज्रं नभसो निरम्बुदात्॥ २०॥

ज्वलद्भिरिति ॥ निरम्बुदादनुद्गतमेघान्नभसो व्योम्नः सकाशादभितो ज्वलद्भिः प्रस्फुरद्भिः प्रभाभरैः कान्तिसमूहैः कृत्वा। उच्चैरतिशयितं यथा तथोद्भासितानि प्रकाशितान्यशेषदिगन्तराम्बराणि समस्तादिशामान्तगगनानि येन। तथा रौद्रेण भयानकेन रवेण घोषेण हृदन्तस्यान्तर्मध्यस्य दारणं विदारकं वज्रं स्फूर्जथुः पपात ॥ "स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषे" इत्यमरः ॥ अत्राप्युत्पातद्वयम्। अम्बुदसांनिध्याभावेऽपि वज्रदर्शनं तत्पातश्चेति ॥ एवं नवमदशमावुत्पातावुक्तौ ॥

ज्वलद्भिरङ्गारचयैर्नभस्तलं ववर्ष गाढं सह शोणितास्थिभिः।
धूमं ज्वलन्त्यो व्यसृजन्मुखे रजो दधुर्दिशो रासभकण्ठधूसरम्॥२१

ज्वलद्भिरिति ॥ नभस्तलम्। निरम्बुदं सदिति शेषः। ज्वलद्भिरङ्गारचयैः काष्ठशकलसमूहैः। तथा शोणितास्थिभिश्च सह गाढं दृढम्। वर्षतीति यावत्। ववर्ष। ज्वलदङ्गाररुधिरास्थिगर्भितं जलं ववर्षेत्यर्थः ॥ अम्बुदसांनिध्याभावेऽपि

१ तदानिशम्. २ अभिवाहिनीम्. ३ लोकाः. ४ व्यचिन्तयन्. ५ प्राणात्ययान्तं व्यसनम्. ६ चलद्भिः. ७ दिगन्तदारणम्. ८ अङ्गारभरैः. ९ धूमम्. १० मुखे.

दृष्टिरेकादशतमोऽयमुत्पातः । साध्वसारादिभिभितेति द्वादशतमः ॥ अत एव अव-लम्ब्यो दिशो रासभकण्ठधूसरं खरगलसदृशधूमरवर्णम् ॥ “ रासभो गर्दभे क्षुद्र-जन्तुरोगप्रभेदयोः ” इति मेदिनी ॥ धूमं धूमरूपं रजो रेणुं क्षुब्धैः प्रारम्भप्रदेशी-र्व्यसृजंस्तत्यजुः ॥ त्रयोदशतमोऽयमुत्पातः ॥

निर्घातघोषो गिरिशृङ्गशातनो घनोऽम्बराशाकुहरोदरंभरिः ।

बभूव भूम्ना श्रुतिभित्तिभेदनः प्रकोपिकालार्जितगर्जितर्जनः ॥ २२

निर्घातेति ॥ प्रकोपिना प्रकृष्टकोपेन कालेन यमेनार्जितोत्पादिता गर्जिणी गर्जनां कुर्वती तर्जनाप्रकारगीर्यत्र । अतएवाम्बरस्याशानां च कुहरेणान्तरेणोदरं-भरिरत एव गिरीणां शृङ्गस्य शातनो भेदकः । तथा घनः सान्द्रो निर्घातस्यासौ घोषश्च स भूम्ना बाहुल्येन श्रुतिभित्तिभेदनः कर्णकुड्यताडनो बभूव ॥ चतुर्दश-तमोऽयमुत्पातः ॥

स्खलन्महेभं प्रपतत्तुरंगमं परस्पराश्लिष्टजनं समन्ततः ।

प्रक्षुभ्यदम्भोधिविभिन्नभूधराद्बलं द्विषोऽभूदवनिप्रकम्पात् ॥ २३॥

स्खलदिति ॥ द्विषस्तारकस्य बलं सैन्यम् ॥ “ बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः ” इति विश्वः ॥ प्रक्षुभ्यद्भिरुन्मथ्यमानैरम्भोधिभिर्विभिन्ना विदी-र्णा भूधराः पर्वता यत्र । प्रोत्पद्यमानविकटतरधरणिकम्पप्रोच्छलत्समुद्वेलजलधिघो-रतरप्रवाहस्फुटन्तो धराधरा बभूवुरिति भावः । एवं भूतादवनिप्रकम्पाद्भूकम्पाद्धे-तोः स्खलन्महेभं मूर्च्छद्बृहत्करीन्द्रं प्रपतत्तुरंगमं प्रकृष्टपतद्वाजिराजं परस्पराश्लिष्टो-भयवदन्योन्यासंसक्ताननो यत्र तथाभूतं बभूव ॥ पञ्चदशतमोऽयमुत्पातः ॥

ऊर्ध्वीकृतास्या रविदत्तदृष्टयः समेत्य सर्वे सुरविद्विषः पुरः ।

श्वानः स्वरेण श्रवणान्तशातिना मिथो रुदन्तः करुणेन निर्ययुः ॥ २४

ऊर्ध्वीकृतास्या इति ॥ सर्वे श्वानः समेत्य समुदेत्योर्ध्वीकृतास्या ऊर्ध्व-दिशाविहितवदनाः । तथा रविदत्तदृष्टयः सूर्यनिबद्धलोचनाः । तथा करुणेन करुण-रसपूरितेनात एव श्रवणान्तशातिना कर्णमध्यतनूकारिणा स्वरेण शब्देन कृत्वा रुदन्तः क्रोशन्तः सन्तः सुरविद्विषस्तारकस्य पुरोऽग्रे निर्ययुर्निरगच्छन् ॥ षोडश-तमोऽयमुत्पातः ॥

---

१ गिरिशृङ्गघातनः; गिरिशृङ्गशातनैः. २ धराम्बराशाकुहरोदरंभरिः; घनैर्वराशाकुहरोदरंभरिः. ३ भूम्ना. ४ गर्जितस्वनः; गर्भतर्जनः. ५ चलन्. ६ प्रणयत्तुरंगमम्. ७ संक्षुभ्यत्. ८ भूधरम्. ९ पुरः. १० प्रकम्पनम्; प्रकम्पतः. ११ पातिना.

अपीति पश्यन्परिणामदारुणां महत्तमां गाढमरिष्टसंततिम्।
दुर्दैवदष्टो न खलु न्यवर्तत क्रुधा प्रयाणव्यवसायतोऽसुरः ॥२५

अपीति ॥ गाढं दृढं यथा तथा परिणाम उत्तरकाले दारुणां भयप्रदां महत्तमामतिशयमहतीमरिष्टसंततिमुत्पातपरम्परां पश्यन्नप्यसुरस्तारकः क्रुधामर्षेण प्रयाणव्यवसायतः प्रस्थानोद्योगान्न न्यवर्तत न निवृत्तः खलु। यतो दुर्दैवेन दुरदृष्टेन दष्टो हतः। "विनाशकाले विपरीतबुद्धिः" इति न्यायादिति भावः॥

अरिष्टमाशङ्क्य विपाकदारुणं निवार्यमाणोऽपि बुधैर्महासुरः।
पुरः प्रतस्थे महतां वृथा भवेदसद्ग्रहान्धस्य हितोपदेशनम् ॥२६

अरिष्टेति ॥ महासुरस्तारकोऽरिष्टं विपाक उत्तरकाले दारुणं भयदमाशङ्क्य तर्कयित्वा निवार्यमाणो निषिध्यमानोऽपि पुर एव प्रतस्थे न तु पश्चान्निववृते। तथाहि। महतां महता कृतमसद्ग्रहेणान्धस्याविवेकिनः संबन्धिनां हितस्योपदेशनं वृथा व्यर्थं भवेत्। दुराग्रहशीलस्य सम्यगुपदेशोऽपि तदमननया व्यर्थः स्यादिति भावः॥

इदानीं पञ्चभिः पञ्चमहोत्पातानाह—

क्षितौ निरस्तं प्रतिकूलवायुना तदीयचामीकरघर्मवारणम्।
रराज मृत्योरिव पारणाविधौ प्रकल्पितं हाटकभाजनं महत्॥२७

क्षिताविति ॥ प्रतिकूलवायुना प्रतीपपवनेन क्षितौ पृथिव्यां निरस्तं निःक्षिप्तम्॥ "असु क्षेपणे" इत्यतः कर्मणि निष्ठा॥ तदीयं तारकसंबन्धि चामीकरस्य हेम्नः॥ "चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने" इत्यमरः॥ घर्मवारणं छत्रं मृत्योर्यमस्य संबन्धिनि पारणाविधौ। भोजनक्रियानिमित्तमित्यर्थः॥ "निमित्तात्कर्मयोगे" इति सप्तमी॥ योगोऽत्र संयोगः। प्रकल्पितं निर्मितं महद्विशालं हाटकभाजनं सुवर्णपात्रमिवेत्युत्प्रेक्षा। रराज शुशुभे॥

विजानता भावि शिरोनिकृन्तनं प्रज्ञेन शोकादिव तस्य मौलिना।
मुहुर्गलद्भिस्तरलैरलंतरामरोदि मुक्ताफलबाष्पबिन्दुभिः॥ २८॥

विजानतेति ॥ प्रज्ञेन बुधेन॥ "प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु पो-

---

१ इति प्रपश्यन्. २ महत्तराम्. ३ दृष्टः. ४ खलः. ५ निवर्तते. ६ निवार्यमाणैः. ७ विबुधैः; विविधैः. ८ महासुरैः. ९ हितोपदेशना; हितोपदेशिता. १० राजतपानभाजनम्. ११ विकर्तनम्. १२ प्रज्ञेन; प्रश्नेन.

पिति" इति मेदिनी ॥ अत एव भावि भविष्यच्छिरोनिकृन्तनं मस्तकच्छेदनं विजानता बुध्यमानेन तस्य तारकस्य मौलिना किरीटेन ॥ "मौलिः किरीटे शृ-ङ्गारे धम्मिल्ले द्रुमचूडयोः" इति विश्वः ॥ शोकाद्धेतोर्मुहुर्गलद्भिर्निःसरद्भिस्तरलैश्चलैः ॥ "तरलं चञ्चले खिद्गे हारमध्यमणावपि" इति विश्वः ॥ मुक्ताफलान्येव बाष्पबिन्दवोऽश्रुबिन्दवः ॥ "बिन्दुर्ना दन्तनाले स्यात्तथा वेदिर्वृविभुषोः" इति विश्वः ॥ तैः कृत्वालंनगमर्मातशयपर्याप्तं यथा तथा ॥ "अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु निरर्थके" इति विश्वः ॥ अरोदीव रुदितमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ मुकुटखचितमणिनिचयसाहसिकभूपतनरूप उत्पातोऽयमिति भावः ॥

निवार्यमाणैरभितोऽनुयायिभिर्गृहीतुकामैरिव तं मुहुर्मुहुः ।
अपाति गृध्रैरभि मौलिमाकुलैर्भविष्यदेतन्मरणोपदेशिभिः ॥ २९

निवार्यमाणैरिति ॥ भविष्यत एतस्य तारकस्य मरणमुपदिशन्ति बोधयन्ति तथाभूतैः । तथाकुलैर्भक्षणक्रियासंभ्रमितैर्गृध्रैः पक्षिविशेषैः ॥ "गृध्रः खगान्तरे गृध्री वाच्यवच्चाथ लुब्धके" इति विश्वः ॥ अभितः सर्वतोऽनुयायिभिरनुगच्छद्भिः । अत एवोत्प्रेक्षते—मुहुर्मुहुरनेकवेलं निवार्यमाणैरपि तं ग्रहीतुकामैरिव मौलिं किरीटमभि संमुखमपाति पतितम् ॥ भावे लुङ् ॥ पुनःपुनर्निवार्यमाणा अपि तद्बुभुक्षया मौलिमूर्ध्नि इत्यैव पेतुरिति भावः ॥ अयमपि महोत्पातः ॥

सद्योनिकृत्ताञ्जनसोदरद्युतिं फणामणिप्रज्वलदंशुमण्डलम् ।
निर्यद्विषोल्कानलगर्भफूत्कृतं ध्वजे जनस्तस्य महाहिमैक्षत ॥ ३०

सद्य इति ॥ जनो लोकस्तस्य तारकस्य ध्वजे । तदुपरीत्यर्थः ॥ सद्योनिकृत्तस्य तत्कालपातितस्याञ्जनस्य कज्जलस्य सोदरा समाना द्युतिः शोभा यस्य । अञ्जनसदृशश्यामलमित्यर्थः । तथा फणामणिभिः फणरत्नैः प्रज्वलदधिकीभवदंशुमण्डलं यस्य । निर्यद्विषमेवोल्कानलः स गर्भे मध्ये येषां तादृशानि फूत्कृतानि यस्य तथाभूतं महाहिं महान्तं सर्पमैक्षत ददर्श ॥ अयमपि महोत्पातः ॥

रथाश्वकेशावलिकर्णचामरं ददाह बाणासनबाणबाणधीन् ।
अकाण्डतश्चण्डतरो हुताशनस्तस्यातनुस्यन्दनधूर्यगोचरः ॥ ३१ ॥

रथेति ॥ अकाण्डतोऽसमये ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिल् ॥ तस्य तारकस्य संबन्धी योऽतनुस्यन्दनो महान्रथस्तस्य धुर्योऽग्रभागस्तस्य गोचरः । तत्स्थ इत्यर्थः ।

१ अभिमौलि चाकुलैः. २ तस्यातनुच्छायमपायदर्शिभिः. ३ सोदरं कचित्. ४ उल्कातत. ५ रथस्य. ६ चामरान्. ७ बालबालधीन. ८ अखण्डनः. ९ धूर्युगोद्गतः.

चण्डतरोऽतिशयप्रचण्डो हुताशनोऽग्निः । रथाश्वसंबन्धिनी या केशावलिः कर्णचामराणि च तेषां समाहारस्तत् ॥ प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ तथा बाणासनं बाणक्षेपक्रियासाधनम् ॥ करणे ल्युट् ॥ धनुर्बाणाः । बाणधिस्तूणीरश्चेत्येतानित्यर्थः । ददाह ॥ अयमपि महोत्पातः ॥

इत्याद्यरिष्टैरशुभोपदेशिभिर्विहन्यमानोऽप्यसुरः पुनः पुनः ।
यदा मदान्धो न गतान्न्यवर्तताम्बरात्तदाभून्मरुतां सरस्वती ॥ ३२

इत्याद्येति ॥ मदान्धोऽसुरस्तारकोऽशुभोपदेशिभिरमङ्गलसूचकैरित्याद्यरिष्टैः पूर्वोक्तमहोत्पातैः पुनःपुनर्विहन्यमानोऽपि विघ्नितः क्रियमाणोऽपि यदा गताद्गमनात् ॥ भावे निष्ठा ॥ न न्यवर्तत न निवृत्तः । तदाम्बराद्व्योम्नः सकाशान्मरुतां देवानां सरस्वती वाण्यभूत् ॥

मदान्ध मा गा भुजदण्डचण्डिमावलेपतो मन्मथहन्तृसूनुना ।
सुरैः सनाथेन पुरंदरादिभिः समं समन्तात्समरं विजित्वरैः ॥ ३३ ॥

मदान्धेति ॥ भो मदान्ध, भुजदण्डयोर्यश्चण्डिमा प्रचण्डत्वं तेन योऽवलेपो गर्वः ॥ "अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च" इति मेदिनी । विश्वश्च ॥ तस्मात् ॥ पञ्चम्यास्तसिल् ॥ हेत्वर्थे पञ्चमी ॥ विजित्वरैर्जयनशीलैः पुरंदरादिभिः सुरैः समन्तात्परितः सनाथेन सहितेन मन्मथहन्तृसूनुना शिवपुत्रेण समं सह समरं युद्धम् । कर्तुमिति शेषः । मा गा मा याहि ॥

अथ "गुहः–" इत्यादिभिश्चतुर्भिः कुमारविषये तारककर्तृकसमरानौचित्यमेव दर्शयति—

गुहोऽसुरैः षड्दिनजातमात्रको निदाघधामेव निशातमोभरैः ।
विषह्यते नाभिमुखो हि संगरे कुतस्त्वया तस्य समं विरोधिता ३४

तत्र गुहेति ॥ भो मदान्ध, संगरे युद्धेऽभिमुखः संमुखः षड्दिनानि जातानि व्यतीतानि यस्य । जन्मदिनादारभ्यातिक्रान्तषड्दिनीकमित्यर्थः । गुहः सेनानीः ॥ "गुहः षाण्मातुरे गुहे" इति मेदिनी ॥ असुरैर्दैत्यैः ॥ कर्तृभिः ॥ निशातमोभरै रात्र्यन्धतमससमूहैर्निदाघधामा उष्णतेजाः सूर्य इव न हि नैव विषह्यते विसृज्यते ।

१ इत्याद्यनिष्टैः; इत्यादिरिष्टैः. २ न च विन्यवर्तत; न गतः स वर्त्मना. ३ अम्बरे. ४ मन्मथशत्रु. ५ सनाथेनिन्द्रदिवेश्वरादिभिः; सनाथेखिंदशेश्वरादिभिः. ६ समरे. ७ महासुरैः; सुरासुरैः. ८ विमुह्यते. ९ सोऽभिमुखम्; योऽभिमुखम्. १० न. ११ त्विषम्. १२ तेन.

त्वया सर्वं सह तस्य संबन्धिनी विरोधिता वैरं कुतः कारणात्स्यात् । कुमारविन-यकभवत्कृतवैरनिमित्तसमरोऽनुचित एवेति भावः ॥

अभ्रंलिहैः शृङ्गशतैः समन्ततो दिक्चक्रवालैः स्थगितस्य भूभृतः ।
क्रौञ्चस्य रन्ध्रं विशिखेन निर्ममे येनाहवस्तस्य सह त्वया कुतः ३५

अभ्रंलिहैरिति ॥ भो मदान्ध, येन सेनान्या ॥ कर्त्रा ॥ अभ्रंलिहैराकाशस्पृग्भिः शृङ्गशतैः सानुशतैः । तथा दिक्चक्रवालैः काष्ठामण्डलैः ॥ " चक्रवालं तु मण्डलम् " इत्यमरः ॥ समन्ततः परितः स्थगितस्याच्छादितस्य क्रौञ्चस्य क्रौञ्चसंज्ञकस्य भूभृतः पर्वतस्य संबन्धि रन्ध्रं छिद्रम् ॥ जातावेकवचनम् ॥ विशिखेन बाणेन निर्ममे निर्मितम् ॥ कर्मणि लिट् ॥ तस्याहवः सङ्ग्रामस्त्वया सह कुतः कारणात्स्यात् । अपि तु नेदमुचितमिति भावः ॥

अथ युग्मेनाह—

लब्ध्वा धनुर्वेदमनङ्गविद्विषस्त्रिःसप्तकृत्वः समरे महीभुजाम् ।
कृत्वाभिषेकं रुधिराम्बुभिर्घनैः स्वक्रोधवह्निं शमयांबभूव यः ३६

लब्ध्वेति ॥ यो जामदग्न्यः परशुरामोऽनङ्गविद्विषो हरसकाशाद्धनुर्वेदं लब्ध्वा प्राप्य । अधीत्येति यावत् । अतः समरे युधि महीभुजां राज्ञां संबन्धिभी रुधिराम्बुभिः शोणितजलैस्त्रिःसप्तकृत्वस्त्रिगुणसप्तवारम् । एकविंशतिवारमिति यावत् । अभिषेकं स्नानं कृत्वा स्वक्रोधवह्निमात्मीयकोपाग्निं शमयांबभूव । एकविंशतिवारं क्षत्रियान्हत्वा शान्तोऽभूदिति भावः ॥

न जामदग्न्यः क्षयकालरात्रिकृत्स क्षत्रियाणां समराय वल्गति ।
येन त्रिलोकीसुभटेन तेन ते कुतोऽवकाशः सह विग्रहग्रहे ॥ ३७ ॥

नेति ॥ क्षत्रियाणाम् ॥ "क्षत्राद्घः" इति घप्रत्ययः । " आयनेयी– " इति तस्येयादेशः ॥ क्षयसंबन्धिनीं कालरात्रिं करोति यः स जामदग्न्यो जमदग्नेरपत्यं रामस्त्रिलोक्यां सुभटेन सुतरां योद्ध्रा येन सेनान्या सह समराय समरं कर्तुं न वल्गति न चलति । नैवोद्युङ्क्ते इत्यर्थः । तेन सकलराजकुलजिघत्सद्रामविभीषकेण सेनान्या सह तव त्वत्कर्तृके विग्रहग्रहे रणग्रहणे ॥ " विग्रहः कायविस्तारविभागे ना रणे स्त्रियाम् " इति मेदिनी ॥ कुतः कस्मादवकाशोऽवसरः स्यात् । अपि तु न स्यादिति काका व्याख्येयम् । अतः सर्वथैवामुना सह त्वया न योद्धव्यं किंतु निवर्तनीयमेवेति भावः ॥

---

१ दिक्चक्रवालस्थगितस्य; दिक्चक्रवालस्थगतस्य. २ स्वंशरैर्विनिर्ममे येनाहवे तेन कुतः समो भवान. ३ कृताभिषेकः. ४ तिलकेन. ५ अवकाशो; अवकेशी. ६ विग्रहग्रहः.

ननु विवर्तने पुनरपि वधमाहेति चेत्तमाह—

त्यजाशु गर्वं मदमूढ मा स्म गाः स्मरारिसूनोर्वरशक्तिगोचरम् ।
तमेव नूनं शरणं व्रजाधुना जगत्सुवीरं स चिराय जीव तत् ॥ ३८

त्यजेति ॥ भो मदमूढ उन्मादमूर्ख, आशु शीघ्रं गर्वमभिमानं त्यज । स्मरारिसूनोः सेनान्याः संबन्धिनी या वरा श्रेष्ठा शक्तिरायुधं तस्या गोचरं विषयं मा स्म गा मा स्म याहि ॥ तर्हि किं कर्तव्यमित्याह— अधुनेदानीं नूनमेव निश्चयेनैव ॥ "नूनमवश्यं निश्चये द्वयम्" इत्यमरः ॥ शरणं रक्षितारम् ॥ "शरणं गृहरक्षित्रोर्वधरक्षणयोरपि" इति मेदिनी ॥ तं जगत्सुवीरं सेनान्यं व्रज गच्छ । तत्तस्माद्गमनाद्धेतोः स त्वं चिराय जीव बहुकालं प्राणान्धारय । कुमारगमनं विना न तवान्यज्जीवातुरिति भावः ॥

श्रुत्वेति वाचं वियतो गरीयसीं क्रोधादहंकारपरो महासुरः ।
प्रकम्पिताशेषजगत्त्रयोऽपि सन्नकम्पतोच्चैर्दिवमभ्यधाच्च सः ॥ ३९

श्रुत्वेति ॥ वियत आकाशस्येत्येवंभूतां गरीयसीमतिशयगुर्वीं वाचं श्रुत्वा क्रोधाद्धेतोरहंकारेऽभिमाने ॥ "गर्वोऽभिमानोऽहंकारः" इत्यमरः ॥ परः सक्तः ॥ "परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे क्लीबं तु केवले" इति मेदिनी ॥ आदिशब्दसंगृहीतत्वेन सक्तिवाचकत्वं विवेचनीयम् । सोऽसुरस्तारकः प्रकर्षेण कम्पितं वेपितमशेषं समस्तं जगतां त्रयं येन तथाभूतः सन्नप्यकम्पत चकम्पे । भारत्या अत्याप्तत्वादिति भावः । अथ च दिवं स्वर्गमुच्चैरुच्चैःस्वरेणाभ्यधादचकथत् ॥

अथ "किम्" इत्यादिभिस्त्रिभिस्तदुक्तिमाह—

किं ब्रूथ रे व्योमचरा महासुराः स्मरारिसूनुप्रतिपक्षवर्तिनः ।
मदीयबाणव्रणवेदना हि साधुना कथं विस्मृतिगोचरीकृता ॥ ४०

किमिति ॥ रे व्योमचराः । रे इति नीचसंबोधने । महासुरा महान्तः सुरा यूयं स्मरारिसूनोः कुमारस्य प्रतिपक्षे कोटौ वर्तन्ते तथाभूताः सन्तः किं ब्रूथ वदथ । नेदं वाच्यमिति ध्वनिः । ननु वादे त्वया किं कृतमित्याह—सा पूर्वतरा मदीयानां बाणानां संबन्धिनां व्रणानां रन्ध्राणां वेदना पीडाधुना हीदानीमेव कथं केन प्रकारेण विस्मृतिगोचरीकृता विस्मरणविषयीकृता । अपि त्विदानीमपि सैव स्मर्तव्या, अग्रे भोक्ष्यमाणत्वात् ॥

---

१ दर्पम्. २ जगत्सवीरम्. ३ सुचिराय. ४ वरीयसीम्. ५ सः. ६ नाकम्पत; नाकम्पत. ७ अभ्यधात्तथा; अभ्यधात्ततः. ८ हे. ९ मखारि. १० वेदनामहोऽधुनैव. ११ विस्मृत्य गताः स्वपृष्ठतः.

कटुस्वरैः प्रालपथाम्बरस्थिताः शिशोर्बलात्षड्दिनजातकस्य किम्।
श्वानः प्रमत्ता इव कार्तिके निशि स्वैरं वनान्ते मृगधूर्तका इव॥४१॥

कटुस्वरैरिति ॥ भो देवाः, यूयमम्बरस्थिना आकाशवर्तिनः सन्तः षड्दिनजातकस्य षड्दिनजन्मनः शिशोर्बालस्य बलाद्वीर्याद्धेतोः कार्तिके बाहुले मासि प्रमत्ता उमत्ताः श्वान इव निशि वनान्ते वनमध्ये मृगधूर्तका मृगा एव धूर्तकास्त इव किं किं प्रालपथ प्रलापं कुरुथ। अपि तु मदपेक्षया निर्वीर्यैर्भवद्भिः प्रलापो न विधेय इति भावः ॥

सङ्गेन वो गर्भतपस्विनः शिशुर्वराक एषोऽन्तमवाप्स्यति ध्रुवम्।
अतस्करस्तस्करसङ्गतो यथा तद्वो निहन्मि प्रथमं ततोऽप्यमुम् ४२

सङ्गेनेति ॥ भो देवाः, वो युष्माकं सङ्गेन संबन्धेन निमित्तेन वराकोऽतिकृपणत्वाच्छोचनीयः ॥ "वराकः शंकरे पुंसि शोचनीयेऽभिधेयवत्" इति मेदिनी ॥ एष पुरोवर्ती गर्भतपस्विनः, अत्र गर्भशब्देन गर्भत्वं तदस्यास्तीति गर्भः ॥ अर्शआद्यच् ॥ ततो गर्भत्ववानिति निष्पन्नम् ॥ गर्भत्वं चात्र बालत्वम् ॥ "गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ" इति मेदिनी ॥ एवं च बाल इति निष्कर्षः। स चासौ तपस्वी च। बालत्वेऽपि तपस्वित्वकथनाद्वार्धक्ये त्वर्थात्सिद्धम्। एवं च बालत्वमारभ्य तपस्वित्वेन निष्किंचनस्येति तात्पर्यार्थः। अथवा गर्भत्वादिति ल्यब्लोपनिका या पञ्चमी तदन्तेन तपस्विशब्दस्य समासो विधेयः। गर्भत्वं बाल्यत्वमारभ्य तपस्वीत्यर्थः। तथाभूतस्य शिवस्य शिशुर्बालः कुमारः। तस्करसङ्गतश्चौरसङ्गेनातस्करो यथा चौर इव। ध्रुवं निश्चयेनान्तं मरणमवाप्स्यति प्राप्स्यति। तत्तस्माद्वो युष्मान्प्रथमं प्राक् निहन्मि ॥ "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" इति भविष्यकालेऽपि वर्तमानप्रयोगः ॥ ततो भवद्धननानन्तरममुं कुमारमपि निहन्मि निहनिष्यामि ॥

इतीरयत्युग्रतरं महासुरे महाकृपाणं कलयत्यलं क्रुधा।
परस्परोत्पीडितजानवो भयान्नभश्चरा दूरतरं विदुद्रुवुः॥ ४३॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तमीरयति वदति महासुरे तारके क्रुधा हेतुनोग्रतरमत्यन्तभयानकं महाकृपाणं महान्तं खड्गम्। अलं पर्याप्तत्वेन। अनेन प्रथमं स्पर्शमात्र एवेति व्यज्यते ॥ "अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु निरर्थके" इति विश्वः ॥

१ कटुस्वरैरारटथ; कटुस्वरैरीरयथ. २ प्रवृत्ताः. ३ कार्त्तिकीनिशि. ४ भर्गतपस्विनः. ५ अवस्करम्. ६. तु ७ ध्रुवम्.

कलयति बिभ्रति सति । नभश्चरा देवा भयाद्धेतोः परस्परमन्योन्यमुत्पीडिता अतिसंकीर्णतया घृष्टत्वाद्व्यथिता जानव ऊरुपर्वाणि येषाम् ॥ "जङ्घा तु प्रसृता जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम्" इत्यमरः ॥ तथाभूताः सन्तो दूरतरमतिदूरम् ॥ "दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च" इति प्रातिपदिकार्थमात्रे द्वितीया ॥ विदुद्रुवुः पलायांचक्रिरे ॥ "द्रु गतौ" इत्यस्मात्कर्तरि लिट् ॥

ततोऽवलेपाद्विकटं विहस्य[1] स व्यधत्त[2] कोशादसिमुत्तमं बहिः ।
रथं द्रुतं प्रापय वासवान्तिकं नन्वित्यवोचन्निजसारथिं रथी ४४

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं स तारको विकटं करालं यथा तथा । वक्ष्यमाणस्मेर्विशेषणं वा ॥ "विकटा वज्रवाराह्यां त्रिषु स्याच्चकरालयोः" इति मेदिनी ॥ विहस्याट्टहासं कृत्वा । उत्तममसिं करवालं कोशात्खड्गपिधानाद्बहिर्व्यधत्त कृतवान् । अथ च रथी सः "रथं वासवान्तिकमिन्द्रसमीपं द्रुतम् । ननु निश्चयेन । प्रापय" इति निजं स्वीयं सारथिं सूतमवोचत् । "ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे" इति विश्वः ॥

मनोतिवेगेन रथेन सारथिप्रणोदितेन प्रचलन्महासुरः ।
ततः प्रपेदे सुरसैन्यसागरं भयंकराकारमपारमग्रतः ॥ ४५ ॥

मन इति ॥ ततोऽनन्तरं मनोतिवेगेनान्तःकरणादपि बहुलगतिजवेन सारथिना प्रणोदितेन प्रेरितेन रथेन प्रचलन्गच्छन्महासुरस्तारकोऽग्रतः पुरतः । स्थितमिति शेषः । अपारमनवधिकं भयंकराकारम् । विभीषकाकृतिमत्पुरुषमित्यर्थः । सुरसैन्यसागरं देवसेनासमुद्रं प्रपेदे प्राप ॥

पुरः सुराणां पृतनां[6] प्रथीयसीं विलोक्य वीरः पुलकं प्रमोदजम् ।
बभार भूम्नाथ[7] स बाहुदण्डयोः प्रचण्डयोः संगरकेलिकौतुकी ४६

पुर इति ॥ वीरः शूरः ॥ "वीरो रसविशेषे पुंस्युत्तरे सुभटे त्रिषु" इति मेदिनी ॥ स तारकः प्रथीयसीमतिपृथुलां सुराणां देवानां संबन्धिनीं पृतनां सेनां पुरोऽग्रे विलोक्य प्रचण्डयोर्बाहुदण्डयोर्भुजदण्डयोः ॥ "दण्डो स्त्री लगुडे पुमान्" इति मेदिनी ॥ प्रमोदजमानन्दजनितं पुलकं रोमाञ्चं भूम्ना बाहुल्येन बभार धृतवान् । यतः संगरकेलौ सङ्ग्रामक्रीडायां कौतुकयुत्साहवान् । वीराणां सेनादर्शनमेव महान्मुदो हेतुरिति भावः ॥

---

१ विकथ्य. २ अधिकोशमाधादसिमशुभासुरम्. ३ बत. ४ प्रति. ५ द्रुतम्. ६ पृतनाः प्रथीयसीः. ७ भूम्ना बहु.

ततो महेन्द्रस्य चराश्चमूचरा रणान्तलीलारभसेन भूयसा।
पुरः प्रचेलुर्मनसोऽतिवेगिनो युयुत्सुभिः किं समरे विलम्ब्यते ४७

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं मनसः सकाशादप्यतिवेगिनोऽत्यन्तजववन्तः । तथा भूयसातिशयेन रणान्ते सङ्ग्राममध्ये या लीला विलासः । विलासोऽत्र समराङ्गणाधिकरणकमात्मीयभुजदण्डगतपराक्रमचमत्कृतिदर्शनम् । तत्र रभसेन वेगेन ॥ "लीलां विदुः केलिविलासखेलाशृङ्गारभावप्रभवक्रियासु" इति विश्वः ॥ चम्वां सेनायां चरन्तीति विग्रहे "चरेष्टः" इति टप्रत्ययः ॥ तथाभूता महेन्द्रस्येन्द्रस्य चराश्चाराः । दूता इति यावत् ॥ "चरो द्यूतप्रबन्धे स्याच्चारजङ्गमयोश्चले" इति विश्वः ॥ समरे सङ्ग्रामे युयुत्सुभिर्योद्धुमिच्छुभिः । भवद्भिरित्यर्थः । किं विलम्ब्यते किं विलम्बः क्रियते । अपि तु सत्वरमेव युध्यतामिति प्रतिपक्षान् । वक्तुमित्यपि शेषः । पुरोऽग्रे प्रचेलुः ॥

पुरःस्थितं देवरिपोश्चमूचरा बलद्विषः सैन्यसमुद्रमभ्ययुः ।
भुजं समुत्क्षिप्य परेभ्य आत्मनोऽभिधानमुच्चैरभितो न्यवेदयन्॥

पुर इति ॥ देवरिपोस्तारकस्य चमूचराः सेनाचराः पुरस्थितमग्रस्थितं बलद्विष इन्द्रस्य संबन्धिनं सैन्यसमुद्रं सेनासागरमभ्ययुः संमुखत्वेन जग्मुः । अथ चाभितः संमुखम् ॥ "अभितः शीघ्रसाकल्यसंमुखोभयतोऽन्तिके" इति विश्वः ॥ भुजं बाहुं समुत्क्षिप्योत्थाप्य । आत्मनोऽभिधानं नाम ॥ "आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च" इत्यमरः ॥ उच्चैः स्वरेण परेभ्यः शत्रुभ्यो न्यवेदयन्वयममुकनामानो वयममुकनामान इति निवेदितवन्तः ॥

पुरोगतं दैत्यचमूमहार्णवं दृष्ट्वा परं चुक्षुभिरे महासुराः ।
पुरारिसूनोर्नयनैककोणके ममुर्भटा तस्य रणेऽवहेलया ॥४९॥

पुर इति ॥ महासुरा महान्तः सुरा इन्द्रादयः पुरोगतमग्रे प्राप्तं दैत्यस्य तारकस्य चमूरेव महानर्णवः समुद्रस्तं दृष्ट्वा परं केवलम् ॥ "परमव्ययमिच्छन्ति" इति विश्वः ॥ चुक्षुभिरे संचेलुः । विव्यथुरिति यावत् । रणे संगरेऽवहेलया मदपेक्षया केयं वराकिका सेनेत्यनादरेणोपलक्षितस्य तस्य पुरारिसूनोः शिवपुत्रस्य नयनैककोणके नेत्रैकदेश एव ॥ "कोणो वाद्यप्रभेदे स्यात्कोणोऽस्रौ लगुडेऽर्क-

१ असुरेन्द्रानुचराः; सुरेन्द्रस्य चराः. २ पुरःसराः. ३ सुरद्विषः. ४ अभ्यगुः. ५ सहेलमात्मनः. ६ अभितः. ७ अखिलाः सुराः; अखिलाः स तु. ८ स्मरारिसूनोः. ९ ममौ. १० भटः; पुरः. ११ भाविरणे हि हेलया; भाति रणेऽवहेलया.

ने । वीणादिवादनोपायेऽप्येकदेशे गृहस्य च" इति विश्वः ॥ अत्र गृहस्यैव कोण इत्यविवक्षितम् । किंत्वन्यसाधारणत्वेन प्रकृत इष्टसिद्ध्यर्थमुपलक्षितत्वेन गमनीय इत्यलम् ॥ भटा योद्धारो सस्रुः समाविविशुः ॥

द्विषद्बलत्रासविभीषिताश्चमूर्दिवौकसामन्धकशत्रुनन्दनः ।
अपश्यदुद्दिश्य महारणोत्सवं प्रसादपीयूषधरेण चक्षुषा ॥५०॥

द्विषदिति ॥ महारणोत्सवमुद्दिश्य स्थितोऽन्धकशत्रुनन्दनः कार्तिकेयो द्विषद्बलत्रासेन तारकसैन्यशासनेन विभीषिता भीता दिवौकसां देवानां चमूः सेनाः ॥ कर्म ॥ प्रसादोऽनुग्रहः स एव पीयूषममृतं तद्धरतीति तथाभूतेन चक्षुषा पश्यद्ददर्श । अनेन यूयं मा भैष्ट, प्रसन्ना भवत, निःशङ्कं युध्यध्वं चेति व्यज्यते ॥

उत्साहिताः शक्तिधरस्य दर्शनान्मृधे महेन्द्रप्रमुखा मखाशनाः ।
अहं मृधे जेतुमरीनरीरमन्न कस्य वीर्याय वरस्य संगतिः॥५१॥

उत्साहिता इति ॥ शक्तिधरस्यायुधविशेषधारिणः ॥ "शक्तिर्बले प्रभावादौ शक्तिः प्रहरणान्तरे" इति विश्वः ॥ अत एव मृधे सङ्ख्ये ॥ "मृधमास्कन्दनं सङ्ख्यम्" इत्यमरः॥ तस्य कुमारस्य दर्शनाद्धेतोरुत्साहिता उत्साहं प्राप्ता महेन्द्रप्रमुखा इन्द्रपूर्वा मखाशना यज्ञहविर्भोक्तारो देवा मृधे संगरे "अहमेवारीञ्शत्रूञ्जेतुं समर्थोऽस्मि नान्यः" इति वदन्तः सन्तोऽरीरमन्नरेमिरे ॥ तथाहि । वरस्य श्रेष्ठस्य संगतिः संबन्धः कस्य पुरुषस्य वीर्याय वीर्यं कर्तुं न भवति । अपि तु सर्वस्यापीत्यर्थः । ग तद्वीर्यस्य वीर्यकरणे महदाश्रय एव निदानं नान्यदिति काका ध्वन्यते ॥

परस्परं वज्रधरस्य सैनिका द्विषोऽपि योद्धुं स्वकरोद्धृतायुधाः ।
वैतालिकश्रावितताराविक्रमाभिधानमीयुर्विजयैषिणो रणे ॥५२॥

परस्परमिति ॥ रणे युद्धे विजयैषिणो विजयं प्राप्तुमिच्छवः । अत एव योद्धुं युद्धं कर्तुं स्वकरैरात्मीयपाणिभिरुद्धृतानि गृहीतान्यायुधानि खड्गादीनि यैस्तथाभूता वज्रधरस्येन्द्रस्य द्विषोऽपि तारकस्य च । अपिरत्र समुच्चयार्थः ॥ "अपि संभावनाप्रश्नशङ्कागर्हासमुच्चये" इति विश्वः ॥ सैनिकाः सेनाचराः ॥ "चरति" इति ठक् ॥ वैतालिकैर्बन्दिभिः श्रावितान्याकर्णितानि तार उच्चैर्विक्रमोऽभिधा-

---

१ विसंकुलां चमूम्. २ महाहवोत्सवम्; महाहवे बलम्. ३ उत्साहिनः. ४ सुधाशिनः. ५ अहं मृधे; अयत्नतः. ६ प्रवरोद्धृतायुधाः; प्रचुरोद्धतायुधाः. ७ वैमानिकैः श्राव्यितमानसक्रमाभिधानम्; वैतालिकैः श्रावितनामविक्रमाः सोत्साहम्; वैतालिकश्रावितनामविक्रमाभिधानम्.

नानि नामानि च यस्मिन्कर्मणि यथा तथा परस्परमन्योन्यमीयुः प्रापुः । विमिश्रुरिति यावत् ॥

संङ्ग्रामं प्रलयाय संनिपततो वेलामतिक्रामतो
वृन्दारासुरसैन्यसागरयुगस्याशेषदिग्व्यापिनः ।
कालातिथ्यभुजो बभूव बहलः कोलाहलः क्रोषणः
शैलोत्तालतटीविघट्टनपटुर्ब्रह्माण्डकुक्षिंभरिः ॥ ५३ ॥

सङ्ग्राममिति ॥ प्रलयाय नष्टचेष्टतायै । तां कर्तुमित्यर्थः । सङ्ग्रामं समरं संनिपततः समुदितवतः । अन्यत्र प्रलयाय लोकसंहाराय संनिपततो वर्द्धमानस्य । अत एव वेलां मर्यादाम् । एकत्र न्याय्याचरणम्, अन्यत्रावधिम् । सीमानमिति यावत् ॥ "वेला काले च जलधौ तीरे नीरविकारयोः । क्लिष्टरसने रोगे च सीम्नि वाचि युधि स्त्रियाम्" इति विश्वः ॥ अतिक्रामत उल्लङ्घयतः । निर्मर्यादत्वेन युध्यमानस्य सीमानमुल्लङ्घ्य चलत इत्यर्थः । अत एवाशेषासु दिक्षु व्यापिनो व्याप्नुवतः । उभयत्रापि समानमेतत् । तथा कालस्य यमस्य संबन्ध्यातिथ्यमतिथ्युचितसत्कारं भुनक्ति भोक्ष्यति तथोक्तस्य ॥ "वर्तमानसामीप्ये–" इति लट् ॥ अन्यत्र कालं कृष्णमातिथ्यमतिथिसत्कारं भुनक्ति भोजयति ॥ अन्तर्भावितणिजर्थः ॥ प्रलये वर्द्धमानसमुद्रनीरे केवलं तस्यैव वर्तमानत्वात् । वृन्दाराणां देवानामसुराणां च ये सैन्ये ते एव सागरौ समुद्रौ तयोर्युगस्य युग्मस्य ॥ "युग्मं तु युगलं युगम्" इत्यमरः ॥ तत्संबन्धी क्रोषणो मुखरः कोलाहलः कलकलो बहलः । अत एव शैलसंबन्धिनीनामुत्ताला उच्चतालवृक्षसहिता यास्तस्य सैकतानि । शृङ्गाणीति यावत् । तासां विघट्टने स्फोटने पटुः समर्थः । अत एव ब्रह्माण्डे न कुक्षिं भरति तथोक्तश्च बभूव ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्—"सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्" इति लक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीगर्भसंभवश्रीसीतारामकवि-
विरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ
कुमारसंभवे महाकाव्ये सुरासुरसैन्यसंघट्टो नाम पञ्चदशः सर्गः ।

---

१ सङ्ग्राममलयाय; सङ्ग्रामे मलयाय. २ आरोहदिग्व्यापिनः. ३ कालातिथ्यपृथुमदानबहलः; कालातिथ्यपृथूच्चचाल बहलः. ४ क्रोधिनः; क्रोधिलः.

षोडशः सर्गः ।

अथान्योन्यं विमुक्तास्त्रशस्त्रजालैर्भयंकरैः ।
युद्धमासीत्सुनासीरसुरारिबलयोर्महत् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ सुरासुरसंमेलनानन्तरम् । भयंकरैर्भयमुत्पादयद्भिः । अन्योन्यं परस्परं विमुक्तानि प्रहर्तुं विसृष्टान्यस्त्रशस्त्राणां शरादिमोहनादीनां जालानि समूहास्तैः कृत्वा । सुनासीर इन्द्रः, सुरारिस्तारकः, तयोर्बले सैन्ये तयोः ॥ "बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः" इति विश्वः ॥ महद्धोरं युद्धं सङ्ग्राम आसीद्बभूव ॥ सर्गेऽस्मिन्वृत्तमनुष्टुप् ॥

पत्तिः पत्तिमभीयाय रणाय रथिनं रथी ।
तुरंगस्थं तुरंगस्थो दन्तिस्थं दन्तिनि स्थितः ॥ २ ॥

पत्तिरिति ॥ पत्तिः पादचारी पत्तिं पादचारिणम्, रथी रथारूढो रथिनं रथारूढम्, तुरंगस्थोऽश्ववाहस्तुरंगस्थमश्ववाहम्, दन्तिनि गजे स्थितो दन्तिस्थं गजारोहम्, रणाय रणं कर्तुमभीयाय संमुखमगमत् ॥ अत्र प्रत्येकं क्रियासंबन्धो विधेयः । अन्यथा बहुत्वप्रसङ्गः ॥

युद्धाय धावतां धीरं वीराणामितरेतरम् ।
वैतालिकाः कुलाधीशा नामान्यलमुदाहरन् ॥ ३ ॥

युद्धायेति ॥ इतरेतरं परस्परं युद्धाय युद्धं कर्तुं धीरं गम्भीरं यथा तथा धावतां विद्रवतां वीराणां योद्धृणां नामानि कुलाधीशाः कुलस्वामिनः । कुलप्रदीपा इति यावत् । अनेन स्वात्मविद्यायामतिप्रावीण्यं व्यज्यते । वैतालिका बन्दिनः । अलं भूषणम् । शोभेति यावत् । यथा स्यात्तथोदाहरन्नूचुः । अयममुकसंज्ञको वीरो धावति, अयममुकसंज्ञको वीरो धावतीत्येवंभूतं जगदुरित्यर्थः । आत्मपरावबोधार्थमिति भावः ॥

पेठतां बन्दिवृन्दानां प्रवीरा विक्रमावलीम् ।
क्षणं विलम्ब्य चित्तानि ददुर्युद्धोत्सुकाः पुरः ॥ ४ ॥

---

१ अन्योन्य. २ भयंकरम्. ३ द्वयोः. ४ कुलाधीशनामानि. ५ पठिता बन्दिभिः श्रुत्वा प्रवीरा विरुदावलीः; पठिता बन्दिवृन्देन प्रवीरा विरुदावलीः; पठतां बन्दिवृन्दानां प्रवीरा विरुदावलिम्. ६ अपि.

पठतामिति ॥ प्रवीराः प्रकृष्टयोद्धारो विक्रमावलीं पराक्रमसमाहारं पठतां स्तुवताम् "साधु पराक्रान्तम्, साधु पराक्रान्तम्" इति वदतां बन्दिवृन्दानां वैतालिकसमूहानां पुरोऽग्रे चित्तानि मनांसि क्षणं विलम्ब्य ददुः । यतो युद्धोत्सुकाः समरोत्कण्ठिताः । समरोत्कण्ठितमनोदानाभावो न श्रवणेन्द्रियस्य केवलस्यैवार्थबोधासंभवात् ॥

सङ्ग्रामानन्दवर्धिष्णौ विग्रहे पुलकाञ्चिते ।
आसीत्कवचविच्छेदो वीराणां मिलतां मिथः ॥ ५ ॥

सङ्ग्रामेति ॥ सङ्ग्रामानन्देन समरोत्साहेन वर्धिष्णौ वृद्धिशीले अत एव पुलकाञ्चिते रोमाञ्चव्याप्ते मिथो मिलतां संगच्छमानानां वीराणां योद्धृणां विग्रहे शरीरे ॥ जातावेकवचनम् ॥ कवचानां वाग्णानां विच्छेदो विभेद आसीत् ॥

निर्दयं खङ्गभिन्नेभ्यः कवचेभ्यः समुत्थितैः ।
आसन्व्योमदिशस्तूलैः पलितैरिव पाण्डुराः ॥ ६ ॥

निर्दयमिति ॥ निर्दयं निष्कृपं खड्गभिन्नेभ्यः करवालविदीर्णेभ्यः कवचेभ्यः सकाशात्समुत्थितैरुड्डयितैस्तूलैः कार्पासैः ॥ "तूलः पिचौ भवेत्तूलं ब्रह्मदारुविहायसोः" इति विश्वः ॥ पलितैरिव जराजनितशुक्लत्वैरिव ॥ "पलितं जरसा शौक्ल्यम्" इत्यमरः ॥ व्योमसहिता दिशः पाण्डुराः श्वेता आसन् । उत्प्रेक्षया कवचविच्छेदेऽपि वीराणां युद्धविषयक उत्साहो न विच्छिन्न इति ध्वन्यते । अतोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

खड्गा रुधिरसंलिप्ताश्चण्डांशुकरभासुराः ।
इतस्ततोऽपि वीराणां विद्युतां वैभवं दधुः ॥ ७ ॥

खड्गा इति ॥ रुधिरेण संलिप्ताः । तथैतस्ततश्चण्डांशुकरैः सूर्यकिरणव्यतिकरैर्भासुराश्चमत्कुर्वन्तो वीराणां खड्गा विद्युतां तडितां वैभवं सादृश्यं दधुः । तद्वच्छुशुभिर इत्यर्थः ॥ अत्रोपमया खड्गानां वीरकरसंपर्कजनितपरिकम्पचमत्कारकारित्वं ध्वन्यते । अतोऽत्राप्यलंकारेण वस्तुध्वनिः । तथा वीरकरसंपर्कजनितपरिकम्पचमत्कारकारित्वरूपव्यङ्ग्येन प्रतिद्वन्द्विविहननजनितद्विगुणोत्साहवत्त्वं च व्यज्यते ॥

विसृजन्तो मुखैर्ज्वाला भीमा इव भुजंगमाः ।
विसृष्टाः सुभटै रुष्टैर्व्योम व्यानशिरे शराः ॥ ८ ॥

---

१ पुलकाङ्किते. २ धीराणाम्. ३ समुच्छ्रितैः. ४ स्थूलैः. ५ पतितैः. ६ पञ्जराः. ७ वैद्युतम्; विद्युतः. ८ तुष्टैः; तुङ्गाः. ९ असुराः.

विसृजन्त इति ॥ सुष्टैः सुभटैः शोभनयोद्धृभिर्विसृष्टा विमुक्ताः शरा बाणा मुखैरग्रैर्ज्वाला उल्का विसृजन्तो मुञ्चन्तः। अत एव भीमा भयानका भुजंगमा इवेत्युत्प्रेक्षा। व्योम ॥ कर्म ॥ व्यानशिरे व्यापुः ॥ अत्र सुभटकर्तृकविसर्जनव्यापारपूर्वकव्योमव्याप्त्या प्राग्भाविताविशिष्टशत्रुविग्रहभेदनं ध्वन्यते। अन्यथा व्योमव्याप्तिमात्रस्यैव विवक्षितत्वेन व्यापृतेर्व्यर्थत्वमुद्भाव्येत। तेनात्र वस्तुना वस्तुध्वनिः ॥

बाढं वपूंषि निर्भिद्य धन्विनां निघ्नतां मिथः।

अशोणितमुखा भूमिं प्राविशन्दूरमाशुगाः ॥ ९ ॥

बाढमिति ॥ मिथोऽन्योन्यं दूरमतिशयेन निघ्नतां प्रहरतां धन्विनां धनुर्धारिणां वपूंषि गात्राणि बाढं गाढम्। दृढमिति यावत्। निर्भिद्याप्यशोणितमुखाः शोणितसाहित्यराहित्यवन्ति मुखान्यग्राणि येषां त आशुगा बाणा भूमिं प्राविशन्प्रविष्टाः ॥ अत्र निभेदका अप्यशोणितमुखा इति विरोधाभासालंकारेण बाणानामतिशीघ्रगामित्वरूपवस्तुध्वनिः। न च शीघ्रमेव व्यञ्जनीयमिति वाच्यम्। आशुगा इत्यनेनैव तदभिहितत्वात् ॥

निर्भिद्य दन्तिनः पूर्वं पातयामासुराशुगाः।

पेतुः प्रवरयोधानां प्रीतानामाहवोत्सवे ॥ १० ॥

निर्भिद्येति ॥ आहवोत्सवे सङ्ग्रामरूपोत्सवे प्रीतानां प्रवरयोधानामतिश्रेष्ठयोद्धृणां संबन्धिन आशुगा बाणा दन्तिनो गजान्निर्भिद्य भेदयित्वा पूर्वं पातयामासुः। पश्चात्स्वयमपि पेतुः ॥ अत्र वाक्यार्थरूपवस्तुना प्राणापहारकं तेषामतितैक्ष्ण्यं वस्तु ध्वन्यत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः ॥

ज्वलदग्निमुखैर्बाणैर्नीरन्ध्रैरितरेतरम्।

उच्चैर्वैमानिका व्योम्नि कीर्णे दूरमपासरन् ॥ ११ ॥

ज्वलदिति ॥ ज्वलदग्निमुखैः प्रज्वलद्वह्निसहिताग्रैः। तथेतरेतरं परस्परं नीरन्ध्रैर्निर्गतावकाशैः। परस्परसंघट्टितैरिति तात्पर्यार्थः। बाणैः शरैः। उच्चैरतिशयितं यथा तथा कीर्णे व्याप्ते व्योम्नि वैमानिका विमानचारिणो देवा विष्ण्वादयो दूरमपासरन्दुद्रुवुः। आत्मशरीरसंबन्धशङ्काकुलत्वादिति भावः ॥

विभिन्नं धन्विनां बाणैर्व्यथार्तमिव विह्वलम्।

ररास विरसं व्योम श्येनप्रतिरवच्छलात् ॥ १२ ॥

---

१ गाढम्. २ निर्भेद्य. ३ कीर्णैः. ४ यथार्तमिव विह्वलम्; वडवाया इव विह्वलम्; विग्राह इव विह्वलो. ५ सेनापतिरवच्छलात्; सेनापतिरिव च्छलात्.

विशिखमिति ॥ धन्विनां बाणैर्विभिन्नं विदीर्णम् । अत एव व्यथार्तं पीडया दुःखितम् । अत एव विह्वलम् । इतिकर्तव्यताविस्मरणाश्रयमित्यर्थः । व्योम नभः श्येनप्रतिरवस्य पक्षिविशेषप्रतिध्वनेश्छलान्मिषेण विरसं कठोरं यथा तथा रसंसेव रुरोदेवेत्युत्प्रेक्षालंकारः ॥

चापैराकर्णमाकृष्टैर्विमुक्ता दूरमाशुगाः ।
अधावन्रुधिरास्वादलुब्धा इव रणैषिणाम् ॥ १३ ॥

चापैरिति ॥ आकर्णं कर्णपर्यन्तमाकृष्टैः रणैषिणां योद्धृणां संबन्धिभिश्चापैर्धनुर्भिर्विमुक्ता विसृष्टा आशुगाः शरा रुधिरास्वादे लुब्धा लम्पटा इव दूरमधावन्विद्रुताः । लम्पटोऽपि भोजनास्वादाय द्रुतं पलायते तद्वत् ॥

गृहीताः पाणिभिर्वीरैर्विकोशाः खड्गराजयः ।
कान्तिजालच्छलादाजौ व्यहसन्संमदादिव ॥ १४ ॥

गृहीता इति ॥ आजौ सङ्ग्रामे वीरैः । कर्तृभिः । पाणिभिर्गृहीताः । तथा विकोशाः कोशरहिताः ॥ " कोशोऽस्त्री कुड्मले पाले दिव्यखड्गापिधानके " इति मेदिनी ॥ खड्गराजयः करवालपङ्क्तयः कान्तिजालच्छलाद्द्युतिसमूहकैतवेन संमदाद्वीराणामपि शत्रुविघातसाधने वयमेव यथोचितास्तथा नान्य इति प्रमोदाद्व्यहसन्निव जहसुरिवेत्युत्प्रेक्षा ॥

खड्गाः शोणितसंदिग्धा नृत्यन्तो वीरपाणिषु ।
रजोघने रणेऽनन्ते विद्युतां वैभवं दधुः ॥ १५ ॥

खड्गा इति ॥ शोणितसंदिग्धा रुधिरसंलिप्ताः । तथा वीरपाणिषु नृत्यन्तः खड्गाः । रजसा घने सान्द्रे । तथानन्तेऽपारे रणे विद्युतां वैभवं दधुः । तद्वच्छुशुभिर इत्यर्थः ॥ अत्र पदार्थवृत्तिनिदर्शनालंकारः ॥

कुन्ताश्चकाशिरे चण्डमुल्लसन्तो रणार्थिनाम् ।
जिह्वाभोगा यमस्येव लेलिहाना रणाङ्गणे ॥ १६ ॥

कुन्ता इति ॥ रणाङ्गणे सङ्ग्रामचत्वरे चण्डं प्रचण्डं यथा तथोल्लसन्तो दीप्यमानाः कुन्ताः प्रासाः । भल्ला इति यावत् ॥ " कुन्तः प्रासे चण्डभावे क्षुद्रजन्तौ गवेधुके " इति विश्वः ॥ लेलिहानाः पुनःपुनरतिशयेन वा लिहन्ति

१ कान्तिजालच्छलादाजौ व्यहसन्संमदा इव; कान्त्याननच्छलादाजेर्व्यहसन्समदा इव; कान्त्याननच्छलादाजेर्व्यहसन्समदा इव. २ रजोघनरणे. ३ विभ्रमम्. ४ रणार्पिताः. ५ जिह्वाभागा. ६ रणक्षये; रणाजिरे.

ते लेलिहानाः । आस्वादयन्त इत्यर्थः ॥ लिहेर्यङन्ताच्छानच् ॥ यमस्य जिह्वाभोगा रसनाकृपयन्त्राणीव ॥ "आभोगो वरुणच्छत्रे पूर्णतायन्त्रयोरपि" इति विश्वः ॥ चकाशिरे दिद्युतिरे ॥

प्रज्वलत्कान्तिचक्राणि चक्राणि वरचक्रिणाम् ।
चण्डांशुमण्डलश्रीणि रणव्योमनि बभ्रमुः ॥ १७ ॥

प्रज्वलदिति ॥ प्रज्वलत्प्रदीप्यमानं कान्तिचक्रं द्युतिमण्डलं येषां तानि । तथा चण्डांशुमण्डलस्य सूर्यमण्डलस्य श्रीरिव श्रीः शोभा येषां तानि । वराः श्रेष्ठा ये चक्रिणो योधास्तेषां संबन्धीनि चक्राण्यायुधविशेषाः ॥ "चक्रो गणे चक्रवाके चक्रं सैन्यरथाङ्गयोः । ग्रामजाले कुलालस्य भाण्डे राष्ट्रास्त्रयोरपि" इति विश्वः ॥ रणव्योमनि सङ्ग्रामरूपगगने बभ्रमुः ॥ "वा जृभ्रमुत्रसाम्" इत्येत्वाभ्यासलोपयोर्विकल्पः ॥ अथ व्याख्यानान्तरम्— वरचक्रिणां वगणां वीराणां ये चक्रिणो रथास्तेषां चक्राण्यङ्गानि रणव्योमनि बभ्रमुः ॥ विशेषणद्वयमुभयत्रापि समानम् ॥

केचिद्धीरैः प्रणादैश्च वीराणामभ्युपेयुषाम् ।
निपेतुः क्षोभतो वाहादपरे मुमुहुर्मदात् ॥ १८ ॥

केचिदिति ॥ अभ्युपेयुषां संमुखमागतवतां वीराणां धीरैर्गम्भीरैः प्रणादैर्गर्जितैः केचिद्वीराः क्षोभतश्चित्तसंचलनाद्धेतोर्वाहादश्वान्निपेतुर्मुमूर्छुः । अपरे केचिन्मदाद्दर्पान्मुमुहुः । चेतनाविरहिता बभूवुरित्यर्थः ॥

कश्चिदभ्यागते वीरे जिघांसौ मुदमादधौ ।
परावृत्य गते क्षुब्धे विषसादाहवप्रियः ॥ १९ ॥

कश्चिदिति ॥ कश्चिद्वीरो जिघांसौ हन्तुमिच्छौ वीरेऽभ्यागते संमुखमागते सति । मुदमादधौ प्रससाद । अथ च क्षुब्ध एतदीयप्रहारक्षुभितेऽत एव परावृत्य गते तु विषसाद खिन्नोऽभूत् । यत आहवप्रियः सङ्ग्रामप्रियः । वीराणां प्रतिद्वन्द्विसंमुखागमनमेव प्रीतिजनकं भवतीति भावः ॥

बहुभिः सह युद्ध्वा वा परिभ्रम्य रणोल्बणाः ।
उद्दिश्य तानुपेयुः केऽपि ये पूर्ववृता रणे ॥ २० ॥

---

१ वक्राणि. २ चण्डेशुमण्डल. ३ धीरैः. ४ नु. ५ वाहा न. ६ क्षुब्धः; क्षुद्रे. ७ सहयुध्वानः. ८ नामग्राहमुपेयुः केऽप्यग्रे पूर्ववृता वयम्.

बहुभिरिति ॥ रण उल्बणा उद्भटाः केऽपि योधा रणे सङ्ग्रामे बहुभिः सह युद्ध्वा परिभ्रम्य वा तान्पुनरपि तैरेव युद्धार्थमभिजग्मुः । ये पूर्वं हता अङ्गीकृताः । यैः सह पूर्वमयोधि पुनरपि तैरेव सह योद्धुं जग्मुरित्यर्थः ॥

अभितोऽभ्यागतान्योद्धुं वीरान्रणमदोद्धतान् ।

प्रत्यनन्दन्भुजादण्डरोमोद्गमभृतो भटाः ॥ २१ ॥

अभित इति ॥ भुजादण्डेषु यो रोम्णामुद्गमस्तं बिभ्रति तथाभूता भटा योधाः ॥ कर्तारः ॥ रणस्य सङ्ग्रामस्य मदेनोद्धतान् । अत एव योद्धुमभितोऽभ्यागतान्वीरान् । आलोक्येति शेषः । प्रत्यनन्दन्प्रहृष्यन् ॥

शस्त्रभिन्नेभकुम्भेभ्यो मौक्तिकानि च्युतान्यधः ।

अध्याहवक्षेत्रमुप्तकीर्तिबीजाङ्कुरश्रियम् ॥ २२ ॥

शस्त्रेति ॥ शस्त्रैर्भिन्ना विदीर्णा य इभकुम्भा गजगण्डस्थलानि ॥ "कुम्भः स्यात्कुम्भकर्णस्य सुते वेश्यापतौ घटे । राशिभेदे द्विपाङ्गे च" इति विश्वः ॥ तेभ्योऽधश्च्युतानि मौक्तिकानि ॥ कर्तॄणि ॥ अध्याहवक्षेत्रमधिसङ्ग्रामकेदारम् । उप्तम् ॥ "टुवप बीजसंताने" इत्यतो निष्ठा ॥ यत्कीर्तिबीजं यशोरूपमहीरुहबीजं तस्याङ्कुरस्तस्य श्रियं शोभाम् । दधुरिति शेषः ॥

वीराणां विमर्दैर्घोषैर्विद्रुता वारणा रणे ।

शास्यमाना अपि त्रासाद्भेजुर्धूताङ्कुशा दिशः ॥ २३ ॥

वीराणामिति ॥ रणे विमर्दैः सहैर्वीराणां घोषैर्विद्रुताः पलायिता वारणा गजाः शास्यमानाः शिष्यमाणा अपि । यन्तृभिरिति शेषः । धूताङ्कुशा अपमानिताङ्कुशाः सन्तस्त्रासाद्दिशो भेजुः ॥ "तृफलभज-" इत्येत्वाभ्यासलोपौ ॥ दिशः प्रति पलायांचक्रिरे ॥

रणे बाणगणैर्भिन्ना भ्रमन्तो भिन्नयोधिनः ।

निममज्जुर्मिलद्रक्तनिम्नगासु महागजाः ॥ २४ ॥

रण इति ॥ रणे सङ्ग्रामे बाणगणैः शत्रुशरनिकरैर्भिन्नयोधिनो विदीर्णयन्तारः । अत एव स्वयमपि भिन्ना अत एव भ्रमन्तो महागजा मिलन्त्यः संयुजन्त्यो या रक्तस्य निम्नगा नद्यस्तासु निममज्जुः ॥

---

१ अभ्यागतान्. २ योधी. ३ मदोल्बणान्; मदोद्धता. ४ प्रत्यग्रसत्भुजादण्डे रोमोद्गमभृतो महात्. ५ अधुः. ६ आहवक्षेत्रमभ्युप्तकीर्तिबीजोत्करश्रियम्. ७ गलत्. ८ निमग्नाः सुमहागजाः.

अपारेऽसृक्सरित्पूरे रथेषूच्चैस्तरेष्वपि ।
रथिनोऽभिरिपुं क्रुद्धा हुंकृतैर्व्यसृजञ्शरान् ॥ २५ ॥

अपार इति ॥ उच्चैस्तरेष्वपि रथेष्वपारेऽगाधेऽसृक्सरित्पूरे रुधिरनदीप्रवाहे मज्जत्सु सत्सु रथिनो रथारोहाः क्रुद्धाः । अत एव हुंकृतैः । भीषयन्त इति शेषः । अभिरिपुं शत्रुसंमुखं शरान्व्यसृजंस्तत्यजुः ॥

खड्गनिर्लूनमूर्धानो व्यापतन्तोऽपि वाजिनः ।
प्रथमं पातयामासुरसिना दारितानरीन् ॥ २६ ॥

खड्गेति ॥ खड्गनिर्लूनमूर्धानः करवालकृत्तशिरसः । अत एव वाजिनोऽश्वा व्यापतन्तोऽप्यसिना खड्गेन दारितान्विदीर्णानरीन्प्रथमं पातयामासुः । पुनः स्वयं पेतुरिति शेषः ॥ अत्र "दारयित्वासिना रिपून" इति पाठः साधीयान् ॥

वीराणां शस्त्रभिन्नानि शिरांसि निपतन्त्यपि ।
अधावन्दन्तदष्टोष्ठभीमान्यभिरिपुं क्रुधा ॥ २७ ॥

वीराणामिति ॥ शस्त्रभिन्नान्यत एव निपतन्त्यपि दन्तैर्दष्टाः पीडिता य ओष्ठा अधरास्तैर्भीमानि घोराणि वीराणां शिरांसि क्रुधाभिरिपुं वैरिसंमुखमधावन् ॥

शिरांसि वरयोधानामर्धचन्द्रहृतान्यलम् ।
आदधाना भृशं पादैः श्येना व्यानशिरे नभः ॥ २८ ॥

शिरांसीति ॥ अर्धचन्द्रहृतान्यर्धचन्द्राकारबाणकर्तितानि वरयोधानां शिरांसि । पादैरादधाना गृह्णन्तः श्येनाः पक्षिविशेषा भृशमतिशयेन नभो व्यानशिरे व्यापुः । सर्वस्मिन्नेव नभसि श्येननीतमस्तकान्येव जातानीति भावः ॥

क्रोधादभ्यापतद्दन्तिदन्तारूढाः पदातयः ।
अश्वारोहा गजारोहप्राणान्प्रासैरपाहरन् ॥ २९ ॥

क्रोधादिति ॥ पदातयः पदातयोऽश्वारोहाश्च क्रोधाद्दन्तानभ्यापततां संमुखमागच्छतां दन्तिनां दन्तेष्वारूढाः सन्तः प्रासैः कुन्तैर्गजारोहप्राणान्यन्तॄणामसूनपाहरन् ॥

---

१ अपरेऽसृक्सरित्पूरे. २ अभिरथि क्रुद्धा हुंकृतैः; अभिक्रुधा क्रुद्धहुंकृतैः. ३ व्यापतन्तः. ४ भिन्नानाम्. ५ दन्तदष्टोष्ठभीषणान्यरिषु. ६ अपि. ७ आददानाः. ८ दिशः. ९ दन्तारूढेषु वाजिषु; दन्तारूढा नृवाजिषु. १० अश्वारूढाः.

शस्त्रच्छिन्नगजारोहा विभ्रमन्त इतस्ततः ।
युगान्तवातचलिताः शैला इव गजा बभुः ॥ ३० ॥

शस्त्रेति ॥ शस्त्रैश्छिन्ना गजारोहा येषामत एवेतस्ततो विभ्रमन्तो गजाः । युगान्तवातैः प्रलयप्रभञ्जनैश्चलिता उत्पाटिताः शैला इव । बभुः शुशुभिरे ॥

मिलितेषु मिथो योद्धुं दन्तिषु प्रसभं भटाः ।
अगृह्णन्युद्धयमानाश्च शस्त्रैः प्राणान्परस्परम् ॥ ३१ ॥

मिलितेष्विति ॥ योद्धुं मिलितेषु दन्तिषु । आरूढा इति शेषः । भटा मिथोऽन्योन्यं युद्धयमानाः प्रसभं बलाच्छस्त्रैः कृत्वा परस्परं प्राणानगृह्णन् ॥

रुषा मिथो मिलद्दन्तिदन्तसंघर्षजोऽनलः ।
योधाञ्शस्त्रहृतप्राणानदहत्सहसारिभिः ॥ ३२ ॥

रुषेति ॥ रुषा क्रोधेन मिथोऽन्योन्यं मिलतां दन्तिनां ये दन्तास्तेषां संघर्षाज्जातोऽनलोऽग्निररिभिर्वैरिभिः शस्त्रैर्हृताः प्राणा येषां तान्योधान्सहसाकस्माद्दहद्दुप्लोष ॥

आक्षिप्ता अपि दन्तीन्द्रैः कोपनैः पत्तयः परम् ।
तदसूनहरन्खड्गघातैः स्वस्य पुरः प्रभोः ॥ ३३ ॥

आक्षिप्ता इति ॥ परमतिशयितं कोपनैः क्रुद्धैर्दन्तीन्द्रैराक्षिप्ता अपि । आक्षेप्तुं शुण्डेन गृहीता अपीत्यर्थः । पत्तयः पादचारिणः स्वस्य प्रभोः पुरः खड्गघातैस्तदसून्दन्तीन्द्रप्राणानहरञ्जगृहुः ॥

उत्क्षिप्य करिभिर्दूरान्मुक्तानां योधिनां दिवि ।
प्रापि जीवात्मभिर्दिव्या गतिर्वा विग्रहैर्मही ॥ ३४ ॥

उत्क्षिप्येति ॥ करिभिरुत्क्षिप्योत्थाप्य दिवि दूरान्मुक्तानां योधिनां जीवात्मभिर्जीवैः । प्राणैरिति यावत् । दिव्या स्वर्गीया गतिः प्रापि । विग्रहैर्देहैर्मही वा प्रापि प्राप्ता ॥ कर्मणि लुङ् ॥

खड्गैर्धवलधारालैर्निहत्य करिणां करान् ।
तैर्भुवापि समं विद्धान्संतोषं न भटा ययुः ॥ ३५ ॥

---

१ सहयुध्यानः. २ गजारूढान्. ३ सह सादिभिः. ४ उत्क्षिप्ताः. ५ हरनीन्द्रैः. ६ करैः. ७ ते रिपूनहनन्; तद्रिपूनहरन्. ८ खड्गपातैः. ९ दूरम्. १० दिवः. ११ दिव्याङ्गनाकण्ठपरिग्रहः; दिव्याङ्गनेषा विग्रहैर्मही. १२ यैः. १३ वृद्धं दारुया तान्पत्तयोऽहरन्.

खड्गैरिति ॥ भटा योधा धवलधारालैर्धवलां धारां लान्ति गृह्णन्ति तैः । शुभ्रधारैरित्यर्थः । अद्वितीयैः खड्गैः कृत्वा भुवा पृथिव्या समं विद्धान्यहूतान्करिणां कराञ्शुण्डादण्डानभिहत्यापि लविन्त्वापि संतोषं तृप्तिं न ययुः । अन्यानपि निहन्मीति बुद्धिमन्तो बभूवुरित्यर्थः ॥

आक्षिप्याभिदिवं नीताः पत्तयः करिभिः करैः ।
दिव्याङ्गनाभिरादातुं रक्ताभिर्द्रुतमीषिरे ॥ ३६ ॥

आक्षिप्येति । करिभिः ॥ कर्तृभिः ॥ करैर्दण्डैः कृत्वाक्षिप्योत्थाप्याभिदिवमाकाशसंमुखं नीताः प्रापिताः पत्तयः पादचारिणो रक्ताभिरनुरक्ताभिर्दिव्याङ्गनाभिर्द्रुतं शीघ्रमादातुं गृहीतुमीषिरे इष्टा बभूवुः । अहमेतान्गृहीष्यामि, अहमेतान्गृहीष्यामीति त्वरिता बभूवुः ॥

धन्विनस्तुरगारूढा गजारोहाञ्शरैः क्षतान् ।
प्रत्यैच्छन्मूर्छितान्भूयो योद्धुमाश्वसतश्चिरम् ॥ ३७ ॥

धन्विन इति ॥ तुरगारूढा धन्विनो धनुर्धारिणो योधाः शरैः क्षतान । अत एव मूर्छितान्गजारोहान्यन्तॄन्भूयोऽपि पुनरपि योद्धुमाश्वसतो जीवत एतादृशांश्चिरं प्रत्यैच्छन । प्रतीक्षन्ते स्मेत्यर्थः ॥

क्रुद्धस्य दन्तिनः पत्तिर्जिघृक्षोरसिना करम् ।
निर्भिद्य दन्तमुसलावारुरोह जिघृक्षया ॥ ३८ ॥

क्रुद्धस्येति ॥ पत्तिः पादचारी कश्चिद्योधः क्रुद्धस्यात एव जिघृक्षोर्गृहीतुमिच्छोर्दन्तिनः करं दन्तयोरधोभागम् । असिना निर्भिद्य छित्त्वा जिघृक्षया प्रत्युत तस्यैव गृहीतुमिच्छया दन्तमुसलावारुरोहारूढवान ॥

खड्गेन मूलतो हत्वा दन्तिनो रदनद्वयम् ।
प्रातिपक्ष्ये प्रविष्टोऽपि पदातिर्निरगाद्द्रुतम् ॥ ३९ ॥

खड्गेनेति ॥ प्रातिपक्ष्ये शत्रुसंबन्धिनि सैन्ये प्रविष्टोऽपि पदातिः पादचारी दन्तिनो गजस्य रदनद्वयं दन्तद्वयं खड्गेन कृत्वा मूलतो मूलाद्धत्वा भित्त्वा द्रुतं निरगान्निश्चक्राम । शत्रुसैन्यप्रविष्टस्य मरणमेव ध्रुवम्, तदस्य विपरीतमभूदित्यपिना द्योत्यते ॥

करेण करिणा वीरः सुगृहीतोऽपि कोपिना ।
असिनासृक्प्रहाराशु तस्यैव स्वयमक्षतः ॥ ४० ॥

---

१ उत्क्षिप्य. २ वृतमम्बरम्; व्योममम्बरम्. ३ प्रत्यैक्षन्. ४ कारिणः. ५ दन्तमूसलान ; दन्तमूसलेन. ६ आमूलतः. ७ अङ्घ्रिचतुष्टयम्. ८ प्रपातिष्णोः.